

НА СУД ІСТОРІЇ

Суд над Генріхом Алтуняном

Париж - Нью-Йорк

1984

НА СУД ІСТОРІЇ

Суд над Генріхом Алтуняном

Париж - Нью-Йорк

1984

Закордонне Представництво Української Гельсінської Групи

Перша Українська Друкарня у Франції

Нью-Йорк — Париж

1984

P.I.U.F. — ISBN 2-900 419-03-4

World copyright © P.I.U.F. — Paris 1984

Генрих Алтунян

ПРИЗВИЩА ПРИСУТНІХ НА ФОТОГРАФІЇ

Зліва: 1. Аркадій Лєвін (інженер — емігрував до Ізраїля і там помер). 2. Генрих Алтунян — (колишній викладач Військової Академії в Харкові, майор). 3. П. Г. Григоренко. 4. Владислав Недобора — (інженер). 5. Микола — (інженер). 1, 2, 4, 5 були членами ініціативної

СУД ІДЕ...

Перед очима харківські процеси 1969-70 рр.

КГБ штучно розбив справу на три процеси, щоб мати більше «навару» з тієї самої юшки. Суди над Г. Алтуняном, В. Недоборою й В. Пономарьовим, А. Левіним закінчилися однаковим вироком для кожного — 3 роки, вищим строком по ст. 187¹ («наклепи» на радянську владу). Слідство й процеси були суцільною трагікомедією, фарсом, абсурдом. Я спробував цей абсурд описати для «Українського вісника» і «В карнавалі історії».

Кришталева — «до ідіотизму», як вважали деякі з друзів — натура чесної людини примусила навіть у таборі Генріха Алтуняна працювати сумлінно. Навіть у таборі він отримав премії за винаходи, хоча й «качав права» й боровся за перевиховання «бакланів», хуліганів. Коли в табір попав І. Бурмістрович і хулігани почали знущатися над ним, Алтунян і начальнику табору, і «бакланам» заявив, що не допустить антисемітизму...

Вийшовши на волю, Алтунян спробував вести себе тихо, «зав'язати». Не міг. Порушив і дисидентський кодекс — став профспілковим діячем, щоб «качати» — захищати трудящих, і «обивательську норму» — продовжував думати, читати й навіть висловлюватися вголос, протестувати проти ганебної міжнародньої політики уряду.

Дон Кіхот? Безумовно. Не зміг перебороти свій «південний» (вірменський) темперамент чесної людини. І за «менше» (бо в 1969 р. він був членом Ініціативної групи для захисту прав людини, співробіт-

ничав із «Хронікою поточних подій») — отримав у 1981 році найвищий строк по статті 62-й: 12 років («антирадянська пропаганда»). В таборі бере участь в голодівках, підписує колективні протести проти ГУЛАГ'у (див., напр., лист віруючих до Папи Римського...)

Запис суду, що лежить перде читачем, попри усі темні місця, недомовленності, досить яскраво малює суть суду: тотальний абсурд комедії звинувачення й захисту. Прокурор, як і 10 років тому, абсолютний ідіот. Йому й не потрібно мати ні освіти, ні розуму. Вирок винесено вже на початку навіть не слідства, а вже після першого доносу про те, що Алтунян не капітулював.

Хтось із свідків веде себе підло. Хтось — добре. Хтось бреше. Інший говорить правду. Дружина Генріха відмовилась брати участь в слідстві. Все це не має значення для судового вироку. Якщо бачити тільки запис суду, то можна подумати, що взагалі ніхто з дійових осіб процесу, ніщо з їх поведінки не має значення.

Сенс дон-кіхотської боротьби Алтуняна з владою злочину й брехні — за межами цього суду, запису.

Владі вдалося вбити Олексу Тихого й Антоненка-Давидовича, зламати Дзюбу й Бердника. Ідей, які вони вкинули в душі тисяч інших людей не вдалося вбити.

Головного досягнення правозахисного руху не вдасться знищити — перемоги над рабом — у — собі, над ірраціональним страхом, що паралізував народи СРСР у сталінські часи. Якщо радянська влада до-

вела, що можна вивести нову породу людей: homo soveticus, то дисиденти довели, що людське неможливо знищити. І в цьому, загально людському й національному, бувший комуніст вірменин Алтунян постійно нагадує мені французького вірменина Кехаяна, який розірвав зі своїми комуністичними ілюзіями, побачивши радянську дійсність. Той самий південний темперамент чесної людини. Різниця між ними хіба що в тому, що Алтуняна посадили, а Кехаяна викинули з партії єврокомуністи. Кехаяна звинувачували в антирадянській пропаганді й зв'язках з Францією й Ізраїлем. І там, і там — друзі з першого процесу: зірвати зв'язки з ними? Справа ж не в Гельсінських угодах про вільну циркуляцію людей та ідей! Це ж персональні, дружні зв'язки, які люди не можна розірвати без загрози її душі. Й навіть життю.

В Ізраїлі в 1978 р., вмер від розриву серця Аркадій Левін. Це сталося на слідуючий день після нашої зустрічі. Аркадій розповідав про харківських друзів, говорив про своє бажання залишитися на «границі», життєвій меті, що сполучає живий спомин про батьківщину — мачуху, й нову батьківщину — Ізраїль. Людина російської культури, Аркадій стояв на позиціях безумовного державного відокремлення України. Та й просто любив Україну, її культуру, природу й пісні. І доля її боліла йому, як доля друзів, що залишив там. Я не скажу — як доля свого народу, свого Ізраїлю. До свого Ізраїля він ішов... Це дуже складний процес — і складна, тяжка позиція, «на границі». Ізраїльський російськомовний поет Ілля Рубін закликав, бажав розрив трави, яка б ро-

зірвала його живий зв'язок з покинутою Москвою, щоб не залякати на місці соляним стовпом. І не зміг: розрив — трава «странонй» (дивної), за висловом Лермонтова, любов розірвала серце І. Рубіна...

Вона ж знову повела Генріха Алтуняна у тюрму (Алтунян пояснює на суді, чому він не хотів емігрувати, хоча це був єдиний шлях врятуватися від нової тюрми).

Як повела на новий строк Валерія Марченка...

Неможливо в короткій статті пояснити цю складну любов до Батьківщини, до людей — любов, про яку ще на процесі 70-го року говорив українець В. Недобора, цитуючи російського філософа Чаадаєва, якого Микола І об'явив божевільним, за те, що він любив Росію відкритими очима...

Паралелю з Валерієм Марченком не припадає — інтернаціоналізм А. Левіна, Г. Алтуняна, В. Марченка включає в себе любов до чужих народів й гірку любов до свого (гірку своєю правдою відкритих очей...). Недарма Алтуняна звинувачували в сіонізмі й українському буржуазному націоналізмі, В. Марченка — в українському й азербайджанському націоналізмі, П. Григоренка — в сіонізмі й кримсько-татарському націоналізмі...

Українське видавництво, публікуючи процес над Генріхом Алтуняном, підтримує традицію такого інтернаціоналізму, що сполучує в собі патріотизм і біль любови до інших народів. І я думаю, що тільки така позиція українського націоналізму допоможе нам, українцям, добитися своєї мети — стати народом державним.

Леонід ПЛЮЩ

26-31 березня 1981 року в Харківському обласному суді слухали справу Г. Алтуняна. Суддя — Чернухін (перший заступник голови обласного суду, голова колегії для кримінальних справ, головував на судах Недобори, Пономарьова, Ю. Дзюби, Здорового); один із народних засідателів — Бабенко, прокурор — Мар'яна Федорівна Ахтямова, адвокат — Володимир Павлович Корабльов.

26 березня (1-й день)

Суд почався «визначенням особи» підсудного. Алтунян Генріх Ованесович, 1933 р. нар., в 1951 р. вступив до Харківського військово-інженерного авіаційного училища.¹⁾ В 1952 р. йому було надано звання «молодший лейтенант». Після закінчення училища до 1961 р. служив у м. Удзині.²⁾ Остання посада — інженер-радист авіаційного полку. В 1961 р. Г. Алтуняна перевели до Харкова, де він служив викладачем ХВВАІУ. Остання посада — викладач спецкатедри. У 1968 р. звільнили з армії за статтею «службова невідповідність». У 1968-69 роках працював інженером-наладником у ПКУ-439 «Оргенергоавтоматика». В 1969 р. його засудили за статтею 187¹ КК УРСР «за виготовлення і розповсюдження завідомо неправдивого наклепу, що ганьбить радянський державний лад», до трьох років позбавлення волі. Після звільнення з ув'язнення в 1972 р. працював у Харківському «Кінотехпромі» слюсарем-наладником апаратури. 16 грудня 1980 р. органи КДБ заарештували Алтуняна.

Суддя з'ясовує подробиці біографії Алтуняна, загальний виробничий стаж, військовий стаж, чи був суджений, склад родини і т. ін.

Суддя: Чи ознайомилися ви зі справою, чи маєте заперечення щодо суду?

Алтунян: Зі справою я ознайомився, заперечень щодо складу суду в мене немає, але я прошу якомога докладніше вести протокол судового засідання. З досвіду мого минулого процесу можу сказати, що протокол вели неточно і було багато перекручень.

Адвокат подає клопотання: прилучити до справи довідки із слідчого ізолятора про стан здоров'я підсудного. Алтунянові робили рентген, у нього загострення виразки дванадцятипалої кишки (рубцьові зміни, запалення, він на дієті).

Алтунян також подає ряд клопотань: дати йому час, щоб звірити обвинувальний висновок, який є в суді, з обвинувальним висновком, який є в нього, щоб уточнити сторінки, на які він посилатиметься, бо його примірник погано оформлений (переплутані сторінки, внесено поправки олівцем і тушшю), викликати за свідків громадянина Подольського С. К. з приводу розмови з лікарем Гриценко ³), громадянку Карасик С. З. ⁴) (з приводу обшуку в Алтуняна, який провадили 30 травня 1980 р. з грубим порушенням законності), громадян Ладензона Б. Я. і Тульчинського А. А. (з приводу поширення завідомо брехливих вигадок).

Після наради судової колегії (на місці) суд задовольнив клопотання адвоката, а також перше клопотання підсудного (20 хвилин, щоб звірити), друге клопотання залишає відкритим («про це буде прий-

нято рішення в ході судового розгляду»). Алтунян подав ще клопотання про виклик на засідання суду експерта з Інституту ⁵⁾ ім. Бокаріуса для уточнення рахунку за експертизу в сумі 450 карбованців і про повернення багатьох листів, фотографій і документів, які не стосуються справи (задоволено). Підсудний попросив також, щоб секретар суду стенографував процес докладніше, ніж на минулому його суді.

Потім суддя читає обвинувальний висновок.

Алтуняна Г. О. звинувачують у скоєнні особливо небезпечного злочину за ст. 62 ч. 1 КК УРСР.

Свідок Косулін твердить, що Алтунян з метою підризу радянської влади вів з ним бесіду про неправильну зовнішню політику СРСР, а саме про окупацію Монголії й Чехословаччини радянськими військами. Факт підтверджено показами свідків Косуліна і Косуліної, яка підтвердила, що вони дійсно були з чоловіком в Алтуняна в хаті в січні 1975 р. Алтунян, згідно з показами Косуліна, ганьбив, з метою підризу, радянський лад, внутрішню і зовнішню політику СРСР, назвав уведення військ до Чехословаччини й Монголії окупацією. Говорив, що краще кошти, які скеровують на допомогу соціалістичним країнам і тим, що розвиваються, дати на допомогу своїй країні. У книжці «Жива історія» («Живая история» — упор.) завідомо неправдиво викривлено факти історії СРСР, у розділі «Чи можна тепер реабілітувати Сталіна» ⁶⁾ вміщено завідомо неправдиві документи, які Алтунян написав з метою підризу радянської влади.

Як заявила лікар Гриценко, Алтунян 1 травня 1977 р., відвідуючи Віктора Боровського, що перебував у 15-й психіатричній лікарні на обстеженні, зробив наклепницьку заяву з метою підризу радянської влади, що в СРСР здорових людей тримають у божевільнях. Це підтверджується показами лікаря Гриценко і матері Боровського, яка посвідчила, що її син справді був у цей час на обстеженні.

Алтунян з метою підризу радянської влади одержав нелегальним шляхом ксерокопію антирадянської статті про Віктора Боровського французькою мовою з його фотографією, на звороті статті був лист Віктора Боровського до матері. Факт передавання ксерокопії матеріному батькові Боровського підтверджує свідок Зінченко, який заявив, що бачив цю ксерокопію в домі Алтуняна, і протоколом вилучення статті у батька Боровського.

У вересні 1979 р. біля кінотеатру ім. Довженка відбулася зустріч Алтуняна з Зінченком і Недоборою, під час якої Алтунян, з метою підризу радянської влади, говорив про хибну зовнішню політику СРСР, про те, що Гельсінські угоди принесуть односторонню користь лише Радянському Союзові, прихильно висловлювався про відщепенців Сахарова і Григоренка. Це підтверджує свідок Зінченко. Свідок Недобора не підтверджує показів Зінченка, проте його свідчень не слід брати до уваги, бо він зацікавлений ходом справи.

Далі звинувальний висновок перелічує ряд документів, вилучених в Алтуняна, які він зберігав і розповсюджував з метою підризу радянської влади.

З метою підриву радянської влади Алтунян дав Туровцеві наклепницькі книги «Архіпелаг ГУЛаг» Солженіцина та «Жива історія» Корякова.⁷⁾ Це підтверджують покази свідка Туровця та свідків Козарука і Соломка, які засвідчили, що Туровець давав їм ці книги, які він брав в Алтуняна, а також протокол обшуку в Алтуняна.

У лютому 1978 р. в присутності співробітників «Кінотехпрому» і капітана КДБ Шафранюка,⁸⁾ Алтунян, з метою підриву радянської влади зводив наклепи на радянський лад, говорив, що функції держави в галузі внутрішньої політики віддано на відкуп КДБ, що стверджують свідки Петренко, Тунієв, Титов.

Алтунян, з метою підриву радянської влади, зфабрикував наклепницький текст під назвою «Короткий запис двох бесід»⁹⁾ і передав для друкування за кордон, що підтверджується його появою в «Хроніке текущих событий», виданій у Нью-Йорку, та експертизою, яка довела авторство Алтуняна.

Алтунян, з метою підриву радянської влади, написав листа Юрієві Дзюбі, який перебував в ув'язненні, і вклав до нього наклепницькі вірші М. Руденка, що доводить експертиза віршів і підпис Дзюби про вилучення листа.¹⁰⁾ Звинувачувальний висновок — ст. ст. 62 ч. 1.

Суддя: Що ви можете сказати з приводу звинувачувального висновку слідчих органів?

Алтунян: Передусім повторюю своє клопотання про виклик свідків. Якщо його буде задоволено, треба, щоб свідки, які є в залі, вийшли.

Суддя з'ясовує, хто з названих Алтуняном є в залі, підводиться Карасик. Суддя залишає клопотання Алтуняна відкритим.

Алтунян: Давайте уточнимо, що таке наклеп. За словником, наклеп — це свідомо, підкреслюю, свідомо брехня.

Передусім, я протестую проти дій КДБ, і не всього КДБ, а Харківського, і не всього Харківського, а конкретно проти дій Бабусенка,¹¹⁾ Яковенка, Сидельника,¹²⁾ Мурзина, Дротенка,¹³⁾ і хочу заявити, що я 25 днів голодував у слідчому ізоляторі на знак протесту проти незаконних дій цих працівників, які були ще до порушення справи. Багатьох свідків допитували перед порушенням справи без протоколу, робили на них грубий натиск, обшук робили без будь-яких підстав, з грубими порушеннями закону, до порушення справи. Справу повністю зфабрикували ці співробітники КДБ.

Під час розмови з лікарем Гриценко на відвідинх Боровського був присутній громадянин Подольський, але слідчий Яковенко не побажав довідатися навіть його прізвища і пригрозив обшуком у Подольського після того, як я його назвав. Свідчення матері Боровського не можуть бути доказом змісту моїх розмов з Гриценко, бо вона при цьому не була присутня і показала лише, що Боровський дійсно був на обстеженні. Гриценко в розмові зі мною сказала сама, що Боровського доставили в клініку незаконно в міліцейській машині без скерування, а на ранок з'явилося скерування нарколога Єня, з діагнозом «шизофренія» (?), хоч таке скерування мусить давати психіатр, а не нарколог. Вона давала

характеристику всіх членів медичної комісії й оцінювала можливість рішення питання про неосудність Боровського. Ні про що, крім здоров'я Боровського, я не говорив. Жодних антирадянських узагальнень я не робив. Якби ви викликали свідком Подольського, ви б у цьому переконалися.

Зінченко на п'ятьох допитах показав, що бачив ксерокопію статті про Боровського у квітні 1980 р., а мати Боровського показала, що ксерокопію отримав її батько в січні того самого року.¹⁴⁾ Після цього на шостому допиті (певно, на прохання слідчого) Зінченко показав, що бачив ксерокопію в період від січня до травня. Я заперечую факт передавання ксерокопії матеріному батькові Боровського і те, що Зінченко бачив ксерокопію в мене дома. Мати Боровського не визнає факту передавання ксерокопії через мене. Все, що сказав Зінченко щодо моїх заяв про хибну зовнішню політику Радянського Союзу, про Гельсінські угоди тощо — обмова. Я цього не говорив. Я прошу враховувати свідчення Недобори, який заперечував усю цю розмову. Ми говорили тільки про виїзд Зінченка. Я обурений, що свідчення Недобори треба вважати недійсними, бо він — зацікавлена особа.

З Косуліним у мене ніколи подібних розмов не було; ми одне від одного далекі. Свідчення Косуліної нічого не доводять, оскільки вона твердить лише, що вони з чоловіком справді були в нас у хаті в цей день, але нашої розмови вона не чула.

З приводу вилученої літератури я можу сказати, що ніде не записано, чому вона — наклепницька. Експертизу кожного документу вели вибірково,

оцінку складали з особистих висновків. Хай мені доведуть, що вони наклепницькі. Чому, наприклад, «Культ особи і біологічна наука»¹⁵⁾ — наклепницька? Усе, про що там ідеться, — обставини загибелі академіка Вавілова, підвищення Лисенка, опис сесії академії ВАСХНІЛ у 1948 році — правда (хоче прочитати уривок з книги: «На щастя, наша країна...», але суддя йому не дає). Першого й другого тому книги «Архіпелаг ГУЛаг» у мене не було, і я її, отже, нікому не давав.

Суддя: Ви заперечуєте це тому, що її в вас не вилучили?

Алтунян: Я заперечую це тому, що її дійсно не було. Третій і четвертий томи¹⁶⁾ у мене були, але я їх нікому не давав.

Суддя: Чим ви пояснюєте те, що Туровець дав на вас такі покази?

Алтунян: Тим, що його чотири дні допитували по кілька годин на день. Він мені потім розповідав про погрози КДБ. Він заперечував, що брав у мене книгу. І дружина його заперечувала. Потім дружину попросили назвати їхніх друзів, допитали їх, і Козерук¹⁷⁾ показав, що брав книгу в Туровця (1, 2, 3 і 4 томи), після чого Туровець під тиском показав, що брав книгу в мене.

Суддя: Чи ви читали ці книги?

Алтунян: Так.

Суддя: Де брали?

Алтунян: Не пам'ятаю. Органи твердять, що мені давали офіційне попередження. Я заперечую, що воно було, бо конкретно не було названо жодного факту. Мене викликали до КДБ (заштовхали в машину), і вся розмова звелася до того, що замість висунути конкретні звинувачення, мене насварили пальчиком. А коли я попросив навести приклади моєї «антирадянської» діяльності, відповіли, що іншим вистачає і пальчика (ну-ну-ну!). Ви можете в цьому переконатися, прослухавши магнетофонний запис цієї розмови. Те саме я можу сказати про розмову в кабінеті начальника. Я зайшов і, побачивши кагебіста, відмовився розмовляти. Але начальник сказав, що тепер робочий час, і я залишився. Мені сказали, що пора припинити «діяльність», але ніяких конкретних фактів мені не пред'явили, хоч багато звинувачень, як тепер з'ясувалося, вже було. Мені задав питання парторг: «Чому за вами стежать, а за іншими не стежать?». І я відповів, що за мною стежать давно. Робили операцію Григоренкові — дзвонили з Франції, і я дзвонив до Франції; помер Аркадій Левін — мені дзвонили з Ізраїлю, і я дзвонив до Ізраїлю; усі ці дзвінки й розмови КДБ сприймає як «діяльність».

Суддя: Чи говорили ви, що функції держави в галузі внутрішньої політики віддано на відкуп КДБ?

Алтунян: Я говорив, що виховні функції віддано. До речі, жоден із свідків не показав, що я вів антирадянські розмови.

Суддя: Що ви можете сказати про документ «Короткий запис двох бесід»?

Алтунян: Я ручуся за кожен літературний документ, там усе правда до останньої коми, але я не передав його за кордон.

Суддя: Що ви можете сказати про факт висилання вами наклепницьких віршів Руденка Дзюбі?

Алтунян: Ці «наклепницькі» вірші були опубліковані в СРСР. Я знаю Руденка особисто, пишаюся знайомством з ним і вважаю, що він прекрасний поет. Вірші я послав тому, що Дзюба перебував у Росії, і йому було б приємно читати по-українськи. Жодного наклепу і мети підриву я не бачу в тому, що я не написав підзаголовку «З недавнього минулого». Це ж було після 1917 року.

Суддя: Чому у вас виникла думка написати Дзюбі?

Алтунян: До мене прийшов Дзюбин батько¹⁸⁾ і попросив написати йому для підтримки.

Суддя: І ви вважаєте, що цей лист його підтримав?

Алтунян: Підтримав би, якби він його одержав.

Суддя: Потім ви були знайомі?

Алтунян: Так.

Суддя: Що у вас спільного?

Алтунян: Він любить радіотехніку.

Суддя: Чи давали ви йому читати наклепницьку літературу?

Алтунян: Ні.

Суддя: У вилученій у вас «Хроніке текущих событий» є відомості про вас. Звідки ви взяли цю «Хроніку»?

Алтунян: Напевно, взяв у Махмета Кулмагамбетова.¹⁹⁾ Коли він виїздив, він залишив мені багато своїх книг.

Суддя: Звідки у вас твори Некіпелова?

Алтунян: Мабуть, від Махмета Кулмагамбетова. І вся література від тих, хто виїхав. Точно сказати, що від кого, я не можу.

Суддя: У вас вилучено публіковану в Нью-Йорку «Хроніку текущих событий» з наклепницькою статтею про вас. Як ця стаття потрапила за кордон?

Алтунян: По-перше, це все правда, а не наклеп, а по друге, «Хроніку» видають у Москві й статтю передрукували без мого відома.

Суддя: У вас знайшли роботу «Як триматися на допитах».²⁰⁾ Це що, інструктаж?

Алтунян: Наклепницьким цього матеріалу не вважаю. Такої інформації в радянській пресі ніде не публікують, а вона корисна.

Суддя: Що ви можете сказати з приводу вилученого у вас матеріалу про політв'язнів і поводження з ними в тюрмах? Це наклеп? Для чого ви це читали й зберігали?

Алтунян: У цьому документі йде дискусія, чи є в СРСР політв'язні, це питання термінології. Крім того, ким можна вважати мене? Щодо відомостей про поводження з політв'язнями в тюрмах, я не знаю, справедливі вони чи ні. Я читав це, бо хотів дістати інформацію, крім того, ідеться про людей, яких я знаю особисто.

Суддя: Що ви можете сказати про вірші «Квартира», «Відречення»?²¹⁾ Чи є у вас факти, що квартири розподіляє КДБ?

Алтунян: Це вірші Некіпелова, я б автором цих віршів не став. У мене таких фактів немає, а в вас є факти, що це не так?

Прокурор: А як ви отримали квартиру?

Алтунян: Це було давно, і я не пам'ятаю.

Суддя: Для чого ви зберігали вірші Некіпелова?

Алтунян: Я з ним особисто знайомий.

Суддя: Для чого ви тримали в себе наклепницьку статтю про те, що до Руденка застосовували тортури? ²²⁾

Алтунян: Я прошу уточнити, що не просто тортури, а моральні тортури, я знаю це від дружини Руденка, з якою я особисто знайомий. Руденко влаштовував їй сцени ревнощів, бо охорона табору запевнила його, що вона зраджує. ²³⁾ Це мені розказувала його дружина. Може, й було.

Адвокат: Коли ви прочитали вірші Руденка?

Алтунян: У 1975 році, коли працював у бібліотеці Короленка. ²⁴⁾

Прокурор: Ви брали цю книгу додому?

Алтунян: Ні, я читав у бібліотеці.

Адвокат: А коли ви переписували вірші в листі до Дзюби, ви брали цю книгу додому?

Алтунян: Ні, я переписав їх з іншої книги.

Суддя: Вона у вас?

Алтунян: Ні, в іншій бібліотеці.

Адвокат: А коли це було?

Алтунян: У 1977 році.

Адвокат: Коли ви довідалися про вилучення книги? ²⁵⁾

Алтунян: Не знав.

Суддя: У вас виявили фотокопію статті Ж.²⁶) Медведева «Культ особи і біологічна наука». Звідки ви її взяли?

Алтунян: Давайте не будемо говорити про біологію. Офіційно відомо, в яку калашу ми сіли. Досить згадати сесію ВАСХНІЛ 1948 року. Знищили великих учених, а покидько Лисенко не виростив жодної пшеничини. В цій статті ні слова наклепу. Тепер навіть дітлахи сміються з «гіллястої пшениці», яку вирощував Лисенко, а Лепешинська щомісяця одержувала премії.

Суддя: Ви читали «Архіпелаг ГУЛаг»? У кого брали?

Алтунян: Читав. Третя і четверта частини належать мені... Перша і друга — ні. У кого брав — не пам'ятаю.

Суддя: Як ви ставитеся до цієї книги?

Алтунян: Це складне питання.

Суддя: Всі питання складні.

Алтунян: Я не зобов'язаний підповідати на це питання, але з поваги до вас скажу. На мій глибокий жаль, зараз у нас виходить суд не над людиною, а над книгою, і це страшно. Якщо ви хочете знати мою думку, на книги треба відповідати книгами, розумнішими й доказовішими, а не ломакою і ґратами. У мене немає даних для того, щоб вважати, що все так і було, хоч я знаю, що багато з того, про що там ідеться, збігається з документами ХХ, ХХІІ з'їздів партії, хоч Сахаров і Солженіцин наводять різні цифри. Якщо хоч одна десята того, про що пише Солженіцин, правда, то все одно все це

ганьба і кошмар, про який не можна забувати. Це наша історія, а ми її не знаємо. Ми знаємо тільки імена Сталіна, Єжова, Берії.

Суддя: На допиті ви сказали: «Настане час, і „Архипелаг ГУЛаг” вивчатимуть у школах на лекціях історії. Нічого приховувати, що при владі стояли покидьки».

Алтунян: Чи є мій підпис під протоколом?

Суддя: Немає.

Алтунян: Чому в нас не видають у бібліотеках старих номерів газет і журналів? Я навіть «Правди» за 1961 рік не міг отримати. А Солженіцин старається все осмислити самостійно. Я хочу знати різні точки зору.

Суддя: Для чого це вам потрібно?

Алтунян: Для з'ясування правди.

Суддя: Так ви — правдист?

Алтунян: Ви так хочете мене вщипнути?

Суддя: Ні, я хочу з'ясувати.

Алтунян: Вважайте, що так. Але ніякої мети підриву радянської влади в цьому немає. (Це він повторював за кожною відповіддю після кожного пункту звинувачення).

Суддя: Ви одержали радіолист від Григоренка, в якому говориться, що виїжджати з СРСР не треба, боротися треба тут. Це явний натяк на те, що треба валити радянську владу. Що ви можете про це сказати?

Алтунян: Це не так. Це значить, що для батьківщини треба жити і працювати на батьківщині і працювати чесно. Просто смішно припускати, що в листі йдеться про боротьбу з радянською владою.

Суддя: Для чого ви зберігали записи розмов у ЦК? ²⁷⁾

Алтунян: У цих записках немає нічого наклепницького. Це було зі мною, багато було протизаконного.

Суддя: Для чого ви зберігали вірші Висоцького «И сверху лед...»?

Алтунян: Про вірші Висоцького взагалі говорити не доводиться. Якщо ми розбиратимемо пісні Висоцького, чим це закінчиться?

Суддя: Для чого ви зберігали фотографії всіляких антисоветчиків?

Алтунян: Я зберігав фотографії дорогих і близьких мені людей. У цьому немає жодної мети підтримувати радянської влади. Слідство відібрало фотографії тенденційно. Я прошу повернути мені фотографії, це наша родинна реліквія. А знайомством із Сахаровим, Григоренком, Некіпеловим я пишаюся.

Суддя: Чому у вас така цілеспрямованість у добір літератури?

Алтунян: Я зберігаю вдома різну літературу, а ви говорите тільки про цю. Навіть із того, що було в мене вилучено, в обвинуваченні фігурує тільки 10-11 назв (вилучено було — 38).

Адвокат: Який відсоток становила ця література від усієї літератури?

Алтунян: Ну, я не знаю, десь тисячну частину.

Суддя викликає свідка Зінченка.

Суддя: Коли ви познайомилися з Алтуняном? За яких обставин?

Зінченко: У вересні 1979 року я зайшов на квартиру до Недобори, куди подзвонив Алтунян, наперед домовившись про зустріч з Недоборою. Недобора мусів піти, я вийшов разом з ним, бо нам було по дорозі. Алтунян зустрів нас біля кінотеатру ім. Довженка. Під час цієї зустрічі Алтунян негативно висловлювався з приводу введення наших військ до Афганістану, тому що деякі арабські країни можуть бути незадоволені і відсахнуться від нас. Про Анголу й Єфіопію Алтунян сказав, що краще б кошти, які виділяють для допомоги цим країнам, вживати всередині нашої країни, бо в майбутньому ситуація може скластися так, що ці країни від нас відвернуться. Крім того, Алтунян говорив, що не слід виїжджати з країни, а якщо бачиш якісь недоліки, треба боротися з ними на місці.

Суддя: Тобто треба боротися з радянською владою?

Зінченко (неохоче): Ну, так.

Суддя: Як часто ви зустрічалися з Алтуняном?

Зінченко: Рідко. Двічі вдома і кілька разів на вулиці.

Суддя: З чиеї ініціативи ви зустрічалися?

Зінченко: Одного разу Алтунян подзвонив, щоб довідатися, чи є на роботі лікарі, які лікували його батька. Я сказав, що зайду довідатися... Коли я прийшов, Алтунян запитав, як справи з від'їздом. Я відповів, що погано. От якби я був євреєм, то виїхав би. Алтунян відповів, що є прецедент з Боровським, і показав ксерокопію. З одного боку була стаття французькою мовою з його фотографією, з другого рукою було написано листа. Алтунян сказав, що це одержано з Канади для матері Боровського.

Суддя: Коли була ця зустріч?

Зінченко: Точно не пригадую, але знаю, що коли відходив, було темно, і я був у куртці. Десь у січні-травні 1980 року.

Алтунян: Як можна переплутати січень і травень? На попередньому слідстві Зінченко п'ять разів говорив, що зустріч була в квітні, а після впливу слідчого заявляє, що це було в січні-лютому. Слідчий дістав свідчення матері Боровського, що ксерокопію прийняв її батько, який помер у березні, від незнайомого чоловіка. Отже, бачити ксерокопію у мене в квітні Зінченко не міг.

Суддя: Про що ще розмовляли?

Зінченко: Ні про що, крім виїзду.

Суддя: Чи Алтунян говорив про невиконання Деклярації наради в Гельсінкі?

Зінченко: Та щось таке говорив.

Суддя: А точніше... (читає протокол допиту, де в досить різких виразах переповідається розмова з приводу невиконання рішень Гельсінської наради).

Зінченко підтверджує свої покази.

Суддя: Коли ви ще зустрічалися?

Зінченко: В 1978 році, коли приїжджав Григоренко,²⁸) на квартирі Алтуняна було родинне святкування. Розмов на політичні теми не було. Григоренко розказував військові спогади. Запросив мене туди Недобора.

Суддя: Чи ви фотографувалися разом з Григоренком?

Зінченко: Ні.

Суддя: Але є фотографія, на якій ви разом з Григоренком і Алтуняном.

Зінченко: О, так, я забув.

Суддя: Чи ви були раніше знайомі з Григоренком?

Зінченко: Ні, але раніше я про нього чув. Познайомився в Алтуняна. Після цієї зустрічі я відвіз Григоренка на станцію своєю машиною.

Суддя: Чому у вас виникло бажання познайомитися з Алтуняном?

Зінченко: Біля синагоги в Москві в розмові з від'їжджаючими з'ясувалося, що в Харкові є людина, яка може допомогти виїхати, — Алтунян.

Суддя: Чи були ще зустрічі з Алтуняном?

Зінченко: Була ще випадкова зустріч на вулиці.

Суддя: Ви знайомі з Дзюбою?

Зінченко: Так, ми познайомилися на ґрунті від'їзду в 1978 році.

Суддя: Чи давав Алтунян Дзюбі якунебудь літературу?

Зінченко: Ні, Дзюба говорив, що Алтунян йому щось показував.

Суддя: Ви ж раніше говорили, що він давав Дзюбі переглядати книги.

Зінченко: Мене неправильно зрозуміли.

Суддя: Що є спільного в Дзюби з Алтуняном?

Зінченко: Радіотехніка. Дзюба брав в Алтуняна радіотехнічні книжки.

Суддя: Чи ви просили Алтуняна, щоб допоміг вам виїхати?

Зінченко: Так, але Алтунян сказав мені, що нікому не допомагав, і мені допомогти не зможе, і розповів, що одержано звуковий лист від Григоренка, де він передає всім вітання і в якому Зінаїда Михайлівна Григоренко говорить, що не треба виїжджати, а треба боротися всередині.

Алтунян: Уточніть, за яких обставин ми познайомилися й коли.

Зінченко: В 1979 році біля кінотеатру ім. Довженка.

Алтунян: Ми познайомилися в 1975 році в день народження в Григоренка.²⁹⁾

Зінченко: Це не рахується, бо було багато людей. Знайомство було поверхове.

Алтунян: Але нас представили один одному. Григоренко виїжджав у 1977 р. Незадовго перед цим він був у мене в гостях, де були і ви зі своєю дружиною. А ви щойно твердили, що познайомилися зі мною в 1979 р. Яка ж із цих дат правильна?

Зінченко: Я забув.

Адвокат: Чи ви не обманюєте?

Зінченко: Ні.

Прокурор: Чи ви дарували Алтунянові свою фотографію з Дзюбою у двох примірниках, на якій ви зняті на тлі транспаранта з написом?³⁰⁾

Зінченко: Я дарував тільки одну фотографію, хто дарував другу, не знаю.

Адвокат: Чи ви не обманюєте?

Зінченко: Ні.

Адвокат: За що вас судили?

Зінченко: Відповідати не буду.³¹⁾ До справи Алтуняна це не має відношення.

Адвокат: Як ви тепер ставитеся до від'їзду?

Зінченко відмовляється відповідати.

Далі викликають п'ятьох свідків з місця роботи Алтуняна: директора «Кінотехпрому» Петренка, майстра Тітова, парторга Тунієва, майстра Калиниченка й Алтунянового напарника Клименка.

Суддя: Чи ви знаєте підсудного?

Петренко: Так, знаю.

Суддя: Розкажіть, що вам відомо в цій справі.

Петренко: У 1972 році головний інженер кінофікації запропонував мені поговорити з Алтуняном і, якщо підійде, взяти його на роботу. Нам був потрібен спеціаліст для налагоджування кіноапаратури. Я запросив його до себе в кабінет, і між нами відбулася розмова, в якій він повідомив, що відбував ув'язнення за антирадянську агітацію і пропаганду³²⁾ три роки. Я поцікавився, як він збирається жити далі. Він відповів, що з минулим скінчено, і він хоче жити й трудитися, як усі. Ми порадилися з головним інженером і парторгом та вирішили йому повірити, взяти його на роботу, оскільки кожна людина у нас має право на працю. Він виявився добрим спеціалістом, роботу виконував грамотно. Іноді, за характером роботи, треба було вийти ввечері, в суботу, в неділю, у святкові дні. Він ніколи не відмовлявся. Ми ставились до нього в колективі добре. Залучали його до громадської роботи. Він був головою цехового комітету.

В останні роки в нього почала з'являтися якась нервозність. Я пробував з'ясувати причини. Питав, чи не займається він колишніми справами. Він говорив, що ні: «Іване Петровичу, я зав'язав». Я постійно стежив за ним, іноді вислав його на об'єкт, пізніше розмовляв з товаришами: чи не було чого, чи не говорив чогось? — мені щоразу відповідали, що ні, нічого. У 1978 році до нас з'явився представник органів і сказав, що Алтунян не припиняє своєї антирадянської діяльності, що йому було зробле-

но офіційне попередження в КДБ і що він хоче зробити йому офіційне попередження на роботі. Бесіду провадив капітан УКДБ Шафранюк, при цьому був присутній також парторг і майстер.

Коли Алтунян увійшов до кабінету й побачив представника КДБ, він одразу спалахнув і хотів піти, але я сказав йому, що це робочий час, і він залишився. Шафранюк сказав, що Алтунян не припинив своєї злочинної діяльності і йому оголошується офіційне попередження. Я сказав, що претензій по роботі й антирадянських висловлювань не було, що перебуває під постійним контролем. Шафранюк сказав, що Алтунян Г. О. розмовляє телефонічно з відщепенцями, які залишили батьківщину, живуть в Ізраїлі й у Франції, і провадить з ними листування. Алтунян відповів, що це його друзі. Я сказав йому, що таких друзів краще не мати, а він відповів, що це його право. З представником КДБ говорив нервово, нестримано, відчувалась образа. Ми з ним теж почали говорити, але він заявив, що ніякої діяльності не веде, а що КДБ постійно слідкує за ним, не дає йому нормально жити, що внутрішні функції держави віддано на відкуп КДБ. Ну, от і все.

Суддя: Як ви зреагували на цю розмову?

Петренко: Я йому говорив: «Ти поменше розмовляй». (Сміх у залі).

Суддя: Чуєте сміх у залі? Вас послухай, то можна подумати, що в нас розмовляти заборонено.

Прокурор: Уточніть, що Алтунян відповів капітанові КДБ. Якщо я вас правильно зрозумів, він сказав, що всі внутрішні функції держави передано КДБ?

Петренко: Так, він так говорив.

Адвокат: Чи він мав якісь заохочення?

Петренко: Він працював багато років, і я всього не пам'ятаю. Але його нагороджували.

Адвокат: Чи він провадив якінебудь антирадянські розмови з робітниками?

Петренко: Ні, нічого подібного не було.

Адвокат: Чи пропонував книги?

Петренко: Ні, що ви.

Адвокат: Більше питань немає.

Алтунян: Уточніть, будь ласка, я говорив про всі внутрішні функції держави, чи тільки про виховні?

Петренко: Я точно не пам'ятаю, але, по-моєму, всі.

(Усі інші не могли сказати самі про функції держави, передані КДБ, і відповідали: «Так, як ви сказали»).

Майстер Тітов дав таку саму характеристику Алтунянові, як і Петренко. На питання «Про що говорили з Алтуняном?» відповів: «Про польоти в космос, про футбол».

Колишній парторг Тунієв говорив те саме, що й Петренко. Для опису розмови в кабінеті Петренка додав, що він задав питання Алтунянові: «Чому слідкують саме за вами?». Алтунян відповів, що, очевидно, тому, що він веде розмови зі своїми друзями у Франції й Ізраїлі. І сказав, що виховні функції віддано на відкуп КДБ. На думку Тунієва, Алтунян говорив про виховну роботу харківського КДБ щодо нього, Алтуняна. Пояснив його роздратування стеженням і претензіями органів.

Алтунян: Чи вам наводили які-небудь факти моєї злочинної діяльності?

Свідок: Ні.

Адвокат: Яка ваша думка про нього як працівника?

Свідок: Працівник прекрасний, грамотний, людина освічена. Брав активну участь у громадському житті. Був головою цехкому, користувався авторитетом. Я запросив його на відкриті партійні збори, він спочатку відмовлявся, а потім почав приходити і навіть виступав по суті справи.

Свідок Калиниченко

Суддя: Що ви можете сказати про Алтуняна?

Калиниченко: Нічого поганого не скажу. Працівник хороший. Людина запальна, дратівлива. Часто розмовляв підвищеним тоном. Особливо з монтажниками, які працювали перед ним. Якщо йому щонебудь не подобалося, він одразу говорив. Але швидко відходив.

Прокурор: І це все? А як зрозуміти ваші слова на попередньому слідстві, що Алтунян старається бути правим у суперечках і все повернути на свою вигоду?

Калиниченко: Мабуть, мене не так зрозуміли.

Суддя: Яку вигоду — матеріальну?

Калиниченко: Ні, що ви. Він хотів виділитися... (зам'явся).

Суддя: Знаннями?

Калиниченко: Так, знаннями, він хотів, щоб працювали так, як він вважає за потрібне. За характером своєї роботи він налагоджував апаратуру після монтажників, і якщо монтажники щось робили погано, завжди говорив їм це просто в обличчя.

Суддя: Ну, і як ви вважаєте, добре це? По-моему, добре.

Калиниченко: По-моему, теж.

Прокурор: А товариші на роботі в нього були?

Калиниченко: Ні.

Прокурор: Чому?

Калиниченко: У нас такий характер роботи, що весь час у роз'їздах, зустрічалися один-два рази на тиждень.

Свідок Клименко

Суддя: Що ви знаєте в цій справі?

Клименко: Нічого не знаю, питайте.

Суддя: Схарактеризуйте Алтуняна.

Клименко: Як спеціаліст — хороший, як товариш — чуйний.

Суддя: Ну, а що ви ще нам розкажете?

Клименко: Нічого.

Прокурор: А про пошту?

Клименко: Якось ми заїжджали з Алтуняном на пошту і він відіслав рекомендований лист.

Прокурор: Чи він пояснював вам, куди?

Клименко: Ні.

Прокурор: А на попередньому слідстві ви говорили, що цікавилися, а він вам відповів, що це лист Сахарову, якого вислали в Горький, а Алтунян хоче його морально підтримати.

Клименко: Ну, тоді я краще пам'ятав. А взагалі, мені це нецікаво.

(Адвокат у всіх свідків з роботи питав, чи вів Алтунян антирадянські розмови і чи давав наклепницьку літературу. Всі відповідали негативно).

27 березня (2-й день)

Покази свідка Косуліна (робітник, член КПРС, чоловік двоюрідної сестри Алтунянової дружини). ³³⁾

Суддя: Що вам відомо у справі?

Косулін: У 1975 році я повернувся з Монголії і через місяць відвідав дім Алтуняна. Це була родинна зустріч, були ми і наші дружини. Алтунян вів розмови про неправильну зовнішню політику СРСР щодо Монголії й ЧССР. Про те, що всередині країни створилася ненормальна обстановка, конституція тільки на папері, і в країні порушують права людини. Я з ним не погоджувався, у нас виникла суперечка. Розмова йшла у підвищеному тоні.

Прокурор: Він говорив про окупацію радянськими військами ЧССР і Монголії?

Косулін: Так.

Прокурор: Як ви вважаєте, ця розмова була антирадянська?

Косулін: Так.

Суддя: Це була ваша перша зустріч після його звільнення?

Косулін: Так.

Суддя: Як вам здалося, змінились його переконання?

Косулін: Ні, він став ще більш переконаним антирадянцем.

Суддя: Чи ви говорили пізніше про політику?

Косулін: Ні, ми й далі зустрічалися, але про політику не говорили. Така розмова була тільки раз, в основному говорили про погоду, про родини.

Адвокат: Ви самі написали заяву в органи чи вас викликали? Чи багато разів ви зустрічалися з Алтуняном?

Косулін: Мене викликали. Зустрічалися багато разів, але така розмова була тільки одна.

Суддя: Чому ви самі не написали?

Косулін: Не знаю.

Адвокат: Чи змінила ця розмова ваші погляди?

Косулін: Ні, що ви, звичайно, ні.

Адвокат: Квартира в Алтуняна малогабаритна? Чи ви не пригадуєте, де стояв стіл, чи були відчинені двері? Де були ваші дружини?

Косулін: Стіл стояв біля вікна. Двері до кімнати завжди відчинені. Не знаю, чи були відчинені двері до кухні. Дружини то виходили на кухню, то приходили.

Адвокат: Чи вони чули вашу розмову?

Косулін: Могли чути, могли не чути.

Алтунян: Скажіть, вас викликали в 1975 році для свідчень у справі чи для бесіди? Хто і як з вами говорив?

Суддя: Питання знято.

Алтунян: Коли ви краще пам'ятали те, що було в 1975 році, тоді чи тепер, коли вас викликали свідком у справі?

Косулін: Я запам'ятав цю розмову на все життя.

Алтунян: Але у ваших перших показах немає такого, що я говорив про окупацію Монголії. Прошу зачитати текст.

Суддя підтверджує різницю і питає, з якими свідченнями згідний Косулін.

Косулін: З другими.

Алтунян: А що ви розумієте під окупацією?

Косулін: Я своїх думок не висловлював, я тільки передав слова Алтуняна.

Суддя (Алтунянові): Чи ви згодні з показами свідка?

Алтунян: Поясню, що я мав на увазі під окупацією. За тлумачним словником, окупація — це введення військ однієї країни на територію іншої. І все. А те, що наші війська є на території демократичних країн, усім відомо.

Суддя: А ви знаєте, що війська США є на території понад 100 країн? Як ви на це дивитесь?

Алтунян: Ніяк.

Суддя: Отже, ви з цього приводу не обурюєтесь?

Алтунян: Треба розглядати кожен випадок окремо. У мене немає відомостей.

Покази свідка Соломка

Соломко: Я бачив Алтуняна двічі. У 1974 році він лагодив мені телевізор, а в 1978 році — радіоприймач.

Познайомив Г. Туровець як із фахівцем у галузі радіотехніки. Враження як про спеціаліста найкраще. Одного разу лагодив радіоприймач, іншого — телевізор. Не взяв ні карбованця. Жодних контактів, крім цих, не було. Туровця знаю

давно, взаємини приятельські. Одного разу ми їхали в машині, і з-під сидіння випала книга «Жива історія» Корякова. Я спитав, що це за книга, а він сказав, що в цій книзі пишеться про нашого спільного знайомого — Алтуняна. Я попросив почитати. Він дав. Я прочитав тільки статтю про Алтуняна і повернув її, от і все.

Прокурор: Що це була за книга? Адже ви не дитина. Чи можете дати їй політичну оцінку?

Соломко: Я її не читав. Читав тільки ті сторінки, які стосувалися Алтуняна.

Прокурор: Про що там ішлося?

Соломко: Про розмову в ЦК.

Прокурор: Як ви оцінюєте, ця книга антирадянська?

Соломко: Не знаю.

Прокурор: Чи ви знали, що книга — Алтунянова?

Соломко: Ні, по-моєму, Туровець мені нічого не говорив.

Прокурор: Ваші покази на попередньому слідстві цього не підтверджують (читає свідчення про те, що Соломко нібито чув від Туровця, що книга належить Алтунянові). Чи Туровець вам говорив, щоб ви нікому не давали і не показували книгу?

Соломко: Так.

Прокурор: Він пояснював, чому?

Соломко: Ні.

Адвокат: Чи ваші погляди змінилися після прочитання книги?

Соломко: Ні.

Суддя: А прочитана стаття має антирадянський характер?

Соломко: Так.

Суддя: Із чого це видно?

Соломко: Там ішла розмова про те, що в нашому уряді погано роблять.

Алтунян: За яких обставин у вас брали свідчення перший раз? Чи викликали вас, чи тиснули на вас, чи погрожували?

Суддя: Питання записано і знято.

Алтунян: Я прошу відповісти, чи вели протокол? Чи це була бесіда?

Соломко: Це була бесіда.

Алтунян: Чи попереджали вас про відповідальність за дачу неправдивих показів?

Соломко: Я написав пояснювальну записку.

Алтунян: Все ясно.

Суддя: Чи сварив вас Туровець за те, що ви сказали, що книга належить Алтунянові?

Соломко: спершу говорить «ні», а потім «так».

Покази свідка Козорука ³⁴⁾ (раніше судженого, члена КПРС, заст. директора м'ясокомбінату).

Алтуняна не знає. Туровця знає давно, взаємини приятельські. Чув від Туровця, що є така книга «Архіпелаг ГУЛаг», і показав, що Туровець приніс йому ці книги.

Суддя: Книги було принесено на ваше прохання?

Козорук: Я не просив прямо, а в розмові просто сказав: «Привези, подивлюсь». Він спочатку привіз одну частину, потім другу. А через деякий час — «Живу історію». Я переглянув і віддав. І все.

Прокурор: Чи ви знали, що книги давав Алтунян?

Козорук: Так, здається, Туровець говорив.

Прокурор: Розкажіть зміст книги.

Козорук: Антирадянський. Наклепницький.

Прокурор: Ви відбували кару в місцях ув'язнення. Чи ви підтверджуєте, що ці табори — винищувально-трудові, як описано на початку книги? До речі, ви її пізнаєте? (Свідкові передають книгу).

Козорук: Вона така. Ні, про табори це наклеп.

Прокурор: Для якої мети ви її читали?

Козорук: Цікаво.

Прокурор: Чи говорив Туровець, щоб ви нікому не давали і не показували цієї книги?

Козорук: Так.

Прокурор: А чому говорив?

Козорук: Говорив, що вона заборонена.

Прокурор: Чи ви просили другу частину?

Козорук: Ні, він сам приніс.

Адвокат: Чи ваші погляди змінилися?

Козорук: Ні, звичайно.

Алтунян: Як у вас брали перші покази? Чи погрожували виключенням з партії?

Суддя: Питання записано і знято.

Алтунян: Ви всі мої питання відводите.

Суддя: Ні, питайте.

Алтунян: Чи вели протокол, чи було попередження про дачу неправдивих показів?

Козорук: Це була бесіда.

Покази свідка Туровця

Суддя: Чи знаєте ви Алтуняна?

Туровець: Знаю від дитячих років. Взаємини хороші, дружимо родинами. Знайомий з батьками Алтуняна.

Суддя: Що вам відомо у справі?

(П'ятихвилинна мовчанка).

Прокурор: Так і будемо в мовчанку бавитися?

Туровець: Питайте, я відповім.

Суддя: Самі розкажіть.

Туровець (мовчання): Самі наводьте.

Суддя: Самі.

Туровець: Вам розказували те, що я говорив на попередньому слідстві?

Суддя: Так.

Туровець: Я по телевізору чув передачу про Солженіцина. Попросив Алтуняна дати почитати, і він мені дав. Я взяв спочатку одну книгу, потім другу, прочитав сам і дав прочитати Козорукові, а потім повернув книгу Алтунянові.

Під час відвідин Алтуняна хтось сказав, що є книга, в якій написано про самого Алтуняна. Я попросив Алтуняна, щоб дав подивитися. Я її прочитав і, коли її в машині випадково побачив Соломко, дав йому подивитись на один день. Він прочитав статтю про Алтуняна і повернув мені книгу.

Прокурор: Чи ви знали про те, що Алтунян був суджений?

Туровець: Знав.

Прокурор: Як ви ставитеся до його переконань?

Туровець: Я не поділяв його переконань. Ніколи про політику розмов не було.

Прокурор: А як ви довідалися, що ваші переконання різні? Ви говорили з ним?

Туровець: Ще до першої судимости його батько, мій друг, просив з ним поговорити. Я пробував, але розмови не виходило, таке враження, що ми говорили різними мовами. Більше розмов не було, бо не було про що говорити.

Прокурор: Яке враження зробили на вас книги?

Туровець: Гнітюче. Тиждень не міг відійти.

Прокурор: Для чого ви давали її читати Козорукові?

Туровець: Він попросив.

Прокурор: Чи ви говорили із Соломком, що він даремно розказав у КДБ, що книга належить Алтунянові?

Туровець: Я не докоряв йому, але пошкодував за тим, що він це сказав, бо можуть бути неприємності.

Прокурор: Чи ця книга антирадянська і наклепницька?

Туровець (мнеться, але зрештою говорить): Так.

Адвокат: Чи вплинула на вас ця книга, чи змінилися ваші погляди?

Туровець: Ні.

Адвокат: Чи мав з вами Алтунян розмови на антирадянські теми?

Туровець: Ні, ніколи.

Адвокат: Чи знав Алтунян, що ви давали читати ці книги?

Туровець: Ні.

Адвокат: Хто був ініціатором?

Туровець: Я навіть упрошував Алтуняна дати їх мені, але я не знав, що за цю книгу можуть бути такі наслідки.

Суддя: Чи обговорювали ви цю книгу?

Туровець: Ні.

Суддя: А в ваших свідченнях на попередньому слідстві ви говорили, що обговорювали, коли повертали книгу.

Туровець: Я повернув книгу доньці Алтуняна.³⁵⁾ Під час зустрічі Алтунян запитав: «Ну, як?». Я сказав: «Отака голова». А Алтунян сказав, що в кожного своя голова. В «Живій історії» читав тільки статтю про Алтуняна.

Суддя: Чи вважаєте ви ці книги антирадянськими?

Туровець: Так.

Суддя: Стаття про Алтуняна теж антирадянська?

Туровець: Так.

Суддя: Чи говорили ви Козоруку і Соломкові, що книги, які ви їм дали, належать Алтунянові?

Туровець: Ні.

Суддя: А на попередньому слідстві ви показали, що говорили.

Туровець: Може, й говорив.

Алтунян: Чи ви одразу дали такі свідчення?

Туровець: Ні.

Алтунян: Вас викликали до КДБ?

Туровець: Так.

Алтунян: Вас допитували чотири дні?

Туровець: Так.

Алтунян: Чому так довго?

Суддя: Питання знято.

Алтунян: Скільки разів вас викликали і чи погрожували вам?

Суддя: Питання записано і знято.

Алтунян: За яких обставин ви дали інші свідчення?

Туровець: Після того, як мені показали пояснювальні записки Козорука і Соломка.

Алтунян: Чи вели протокол?

Суддя: Питання знято.

Алтунян: Ви говорили, що крім статті про мене, в «Живій історії» нічого не читали, що ж у ній антирадянського?

Туровець: Я її не пам'ятаю.

Суддя: Чи не обмовляєте ви Алтуняна?

Туровець: Ні.

Суддя: Алтунян, чи ви підтверджуєте свідчення Туровця?

Алтунян: Ні, нічого не давав, нічого не говорив.

Суддя: Алтунян, ви не заперечуєте, що читали «Архипелаг ГУЛаг»?

Алтунян: Ні.

Суддя: Ви говорили, що це класика і що настане час, коли її будуть вивчати в школах. І коли...

Алтунян (перебиває): Я сказав, що коли навіть десять відсотків правда, то це страшно. З книгою треба боротися книгою правдивішою і показовішою. Це наша історія, яку треба знати, якою б ганебною вона не була. Я не можу сказати, що книга наклепницька, бо протилежних фактів у мене нема.

(Відбувається огляд книги).

Туровець: Обкладинки не пам'ятаю, бо книга була загорнена в газету, а всередині це та книга, яку я читав.

Адвокат: Чи ви не обмовляєте Алтуняна?

Туровець: На жаль, ні.

28 березня (3-й день)

Суддя: Це ваш зошит?

Алтунян: Так.

Суддя: Ви стверджували, нібито говорили, що всі внутрішні функції держави в галузі виховання віддано на відкуп КДБ, а тут написано, що всі внутрішні, виховні функції держави віддано на відкуп КДБ.

Алтунян: Значить, я неписьменний, не там поставив кому. Я маю на увазі тільки виховні функції.

Покази свідка Боровської

Суддя: Розкажіть, що ви знаєте в цій справі.

Боровська: Нічого не знаю.

Суддя: Але Алтуняна ви знаєте?

Боровська: Так, знаю, це знайомий мого сина.

Суддя: Ну, розкажуйте.

Боровська: Що? Що слідчий питав, чи що?

Суддя: Так.

Боровська: Ну, що? У січні або на початку лютого, коли я була на роботі, а вдома був батько, прийшов чоловік і передав вирізку з газети не російською мовою з портретом сина, на зворотному боці був лист від Віктора. Я його прочитала і поклала. Спитала батька, хто приніс. Він відповів, що якийсь чоловік, кремезний, дебелий, до хати ввійти відмовився. Батько спитав, хто він, але той відповів: «Це вам знати не обов'язково». Потім бать-

ко на початку березня помер. На похорон приїхав чоловік,³⁶⁾ із яким я вже 20 років не живу. Я віддала йому синів лист. Він сказав, що перекладе статтю, і повіз його. Більше я нічого не знаю. Листа я нікому не показала. Сестра знає іноземну мову, але я навіть їй не показала.

Прокурор: Чи намагалися ви його перекласти?

Боровська: Ні. Я тільки розібрала: Віктор Боровський, 21 рік,³⁷⁾ дисидент.

Прокурор: Чому він дружив з Алтуняном?

Боровська: Не знаю. Він і не дружив, просто добрий знайомий. Син говорив, що він хороша людина.

Прокурор: Чи Алтунян бував у вас дома?

Боровська: Так, коли приїздив до Лозової в справах.

Прокурор: А що спільного в них було, адже Алтунян набагато старший. Ви, як мати, невже не цікавилися?

Боровська: Він говорив, що в нього багато знайомих, що він хороша людина. І все.

Прокурор: Дома в нього бували?

Боровська: Так.

Прокурор: Для чого і коли?

Боровська: У рік виїзду.³⁸⁾ Були в Харкові, заїшли до взуттєвої крамниці. Син говорить: «Ми тут близько, зайдімо. Додому їхати далеко». Ми й зайшли.

Прокурор: Про що говорили?

Боровська: Ні про що. Про здоров'я Віті, про дім.

Адвокат: Чи Алтунян бував у вас дома? Батько знав його?

Боровська: Знав добре.

Адвокат: Чи пізнав би ваш батько Алтуняна, якщо б він приніс листа?

Боровська: Звичайно, пізнав би. Він би так і сказав. А він сказав, що ця людина йому невідома.

Адвокат: Питання до Алтуняна. Чи ви володієте французькою мовою?

Алтунян: Ні, колись знав англійську, але майже забув.

Алтунян: Коли ваш син був у лікарні, хто його туди завіз?

Суддя: Питання знято.

Алтунян: Скільки він там перебував і чому?

Боровська: Тижднів три.³⁹⁾ Син мені говорив, що він їхав до Москви, на трапі літака йому сказали, що в нього в торбинці металеві предмети. Посадили до міліцейської машини і повезли; про те, що він у лікарні, я не знала цілий тиждень.

Прокурор: Чи не зустрічалися ви після арешту Алтуняна з членами його родини, з друзями?

Боровська: Ні, що ви. Мені не до того було.

Суддя: А від кого ви дізналися про арешт Алтуняна?

Боровська: Від цього, як його, Яковенка, коли мене викликали в органи.

Свідок Гриценко (лікарка) не з'явилася на процес, подавши судові довідку про виїзд у зв'язку з лікуванням сина.

Суддя запитує думку сторін про можливість продовжувати справу без свідка.

Прокурор: Можна, але необхідно прочитати текст свідчень.

Адвокат: Не заперечую, але без оголошення тексту свідчень.

Алтунян: Не заперечую, якщо буде докладний розгляд за фактами і буде виконано моє прохання про виклик свідка Подольського.

Судді радяться і вирішують продовжувати суд і покази свідка Гриценко оголосити.

Спочатку оголошують пояснювальну записку 1977 року про відвідини Алтуняном лікарні, де перебував Боровський.

«У вихідний день я випадково була з сином у коридорі лікарні. Я побачила, що Боровський іде з пакунком передачі. Спитала в доглядальниці: «Що, мати нарешті приїхала?». На що вона мені відповіла, що там двоє чоловіків чекають мене і хочуть поговорити про Боровського. Я запросила їх до кабінету, і вони зайшли. Я назвала себе, вони також представилися. Одного, я запам'ятала, звали Генріхом, а по-батькові другого було ніби Григорович. Я сказала, що я лікувальний лікар. Вони сказали, що вони — не родичі. Вони — ті люди, яких називають антирадянцями, але які насправді захищають права людини.

«Одного з них, якого звали Генріхом, я добре запам'ятала. Невеликий на зріст, худенький, сивий, борода клинчиком, як у професора старого режиму, вуса, окуляри. Особливо мені запам'яталися очі, чорні, гострі, пронизливий чіпкий погляд, націлений на співбесідника, південний темперамент. Він почав доводити мені, що в СРСР грубо порушують права людини, замикають до психушок здорових людей, що конституція тільки на папе-

рі, що застосовують репресії проти інакодумців і що вони — та сила, яка протистоїть цим діям. Другий був високий, повний, лисуватий. Його запам'ятала гірше. Говорив головно Генріх. Він сказав, що слідом за ним обов'язково прийде людина з червоною книжечкою і накаже зробити те, що їм потрібно. Що в останній момент на консиліум прийде чекіст, і результат буде вирішений наперед.

«Я сказала, що такого в моїй практиці не було, що в нас прекрасні технічні засоби і спеціалісти, що в нас не було фактів визнання здорових людей хворими. На що Генріх відповів, що такі випадки бувають часто, і як приклад навів випадок визнання неосудним Аркадія Левіна в 1970 році.⁴⁰⁾

«Він попросив мене повідомити наслідки консиліуму, бо система наготові і необхідно одразу повідомити, щоб підняти галас навколо цієї справи через Москву за кордоном.

«Консиліум відбувся у вівторок. Після консиліуму до мене в двері заглянула чорна голова з блискучими очима і спитала: „Ну, як? Бо система наготові, треба терміново повідомити до Москви“. На це я відповіла: „Повідомити, бач, нічого. Боровського визнали осудним“. Він відповів: „Ну, й що, все одно здіймуть галас“».

Читають протокол допиту 1981 року.

Громадяниці Гриценко слідчий Сидельник показав три фотографії, на яких троє людей з бородами приблизно одного віку і будови. При цьому тільки один в окулярах. (З приводу цього раніше Алтунян давав заяву про те, що слідчий в

особливих справах Сидельник некваліфіковано провів пізнавання. Довідку про відмову в очній ставці з Гриценко в зв'язку з її хворобою Алтунянові видали на три тижні пізніше. Коли б це зробили вчасно, Гриценко могли б викликати на очну ставку до закриття справи).

Гриценко повторила ті самі свідчення. Крім того, вона додала, що Алтунян багато говорив про численні факти порушення громадянських прав в СРСР.

Суддя: Алтунян, чи ви визнаєте, що свідчення Гриценко — правда, чи ні?

Алтунян: Ні, не визнаю. Це прямий наклеп. І я добре розумію Гриценко, бо за нами дійсно прийшли люди з червоними книжками. Ох, ця горезвісна червона книжечка! Як вона діє на людей! Адже саме від Гриценко я довідався, що Боровського привезли на міліцейській машині без скерування, а це є грубим порушенням правил. Вона показала нам історію хвороби Боровського, в якій попередній висновок про шизофренію зробив лікар-нарколог Єнь на день пізніше, ніж Боровського спрямували до лікарні. Гриценко сказала, що він не мав права давати такого висновку. Вона давала людські, а не професійні характеристики лікарям, із яких, можливо, складатиметься консиліум, і говорила, кого краще почекати з відрядження, щоб висновок був правильний.

Суддя: Так, клопотання про додаткову експертизу з Інституту судово-медичної експертизи ім. Бокаріуса «задовольнити». Тепер з приводу свідків. Подольський.

(Алтунян просив викликати як свідка Подольського, з яким він ходив до лікарні).

Ваша думка, товаришу прокуроре!

Прокурор: На вирішення суду, але, якщо вважатимуть потрібним викликати його, я прошу зробити запит про попередню справу для ознайомлення зі свідченнями Подольського, щоб з'ясувати, чи можна вірити цій людині.

Адвокат: Підтримую заяву Алтуняна.

Алтунян: Справа тут, її цілком включили до нинішньої справи, напевно, для збільшення обсягу.

Суддя: Які ще свідки?

Алтунян: Карасик, Ладензон, Тульчинський, Подольський.

Суддя: У клопотанні Алтуняна про виклик свідків Подольського, Карасика, Ладензона, Тульчинського — відмовити.

Алтунян: Але ж я називаю кожного з них за конкретним епізодом.

Суддя: Суд ухвалив відмовити.

Покази Юрія Дзюби (робітник взуттєвої фабрики, 1950 року народження, українець, раніше суджений, відсидів 5 років).

Суддя: Що вам відомо у справі?

Дзюба: Нічого.

Суддя: Що ви нам розкажете?

Дзюба: Ви питаєте.

Суддя: Ви самі.

Дзюба: Я трохи схвилюваний і можу забути, що говорити, так що ви питаєте, читайте просто з протоколу, я буду відповідати.

Суддя: Коли ви познайомилися з Алтуняном?

Дзюба: Через півроку ⁴¹⁾ після звільнення, в 1978/1979. Познайомив Зінченко.

Суддя: Що вас пов'язувало?

Дзюба: Радіотехніка. Алтунян — чудовий радіотехнік, у нього багато літератури з радіотехніки. Він давав мені поради. В 1979 році за вказівкою КДБ проти мене було порушено кримінальну справу про хуліганство, яке я нібито скоїв. Я прийшов порадитися з Алтуняном, бо ніде не міг довідатися, що робити. Алтунян порадив скажитися до вищих інстанцій і допоміг мені написати листа. Копії цих листів я забув у нього.

Прокурор: Ось ви, Дзюбо, доросла людина, а з кожного приводу бігали за порадою до Алтуняна. У вас, що своєї голови немає?

Дзюба: Чому ж мені в моїй справі офіційний адвокат, якого я найняв, не поміг, а Генріх Ованесович порадив, і його порада допомогла, і справу було закрито. Адвокат сказав: «Чекайте, коли проти вас буде порушено справу, тоді я вас захищатиму».

Прокурор: Які книги ви в нього брали?

Дзюба: Я брав у нього журнал «Радио», якого не можна передплатити.

Прокурор: А інші книги ви в нього брали?

Дзюба: Ні, для чого вони мені?

Прокурор: А в нього багато книг?

Дзюба: Я бував тільки в одній кімнаті. У нього там томів 500, але які, я навіть не подивився, бо художньої літератури не читаю і не цікавлюся.

Прокурор: Даремно.

Дзюба: Можливо.

Прокурор: А якінебудь інші книги ви в нього бачили?

Дзюба: Ви маєте на увазі антирадянські? Ні, звичайно. Я не знаю, що це таке. Але якщо ви маєте на увазі книги, видані за кордоном, ні, не бачив.

Прокурор: А ось свідчення Зінченка.

Дзюба: Так він мене не зрозумів. Я заходив до Алтуняна після обшуку, і він показав мені протокол, там значилось багато книг, біля сорок. Щось я там бачив. «Хроніку», якийсь там «Архіпелаг ГУЛаг», але я нічого не пам'ятаю. Алтунян хвилювався, що в нього можуть бути неприємності, і я це вважав за потрібне всім знайомим розказати. Може, й Зінченкові розказав, не пригадую. А «Посева» я взагалі не бачив.

Суддя: Для чого ви всім розказували про обшук в Алтуняна?

Дзюба: Цікавий факт.

Суддя: Ви фотографувалися разом із Зінченком на тлі транспаранту «Президенте Брежнєв, де наше право на еміграцію?»

Дзюба: Так, я вважаю, що цілком маю рацію, бо в конституції є право на виїзд, але його не виконують. І мені треба стати фіктивним євреєм або знайти фіктивного родича в Ізраїлі, щоб виїхати.

Суддя: Чи ви зверталися до Алтуняна по допомогу на виїзд?

Дзюба: Так, але Алтунян відповів, що він, перебуваючи в Харкові, не може прислати мені виклик з Ізраїлю.

Суддя: Ви дарували Алтунянові фотографію?

Дзюба: Так, і я, і Зінченко.

Прокурор: А які фотографії ви бачили на квартирі Алтуняна, виставлені на видноті?

Дзюба: Так, у нього багато фотографій. Різні чоловіки, жінки, родинні, я їх майже нікого не знаю. Правда, бачив фотографію Висоцького з гітарою.

Прокурор: А ви цікавилися, хто ці люди?

Дзюба: Ні, я вважаю такі питання неетичними. Мені не говорять — я не питаю.

Прокурор: Яких людей ви бачили в нього вдома?

Алтунян: Що це за питання? Яке відношення воно має до справи?

Прокурор: Чи Недобора бував в Алтуняна?

Дзюба: Так.

Прокурор: Як часто ви відвідували Алтуняна?

Дзюба: Приблизно раз на місяць.

Суддя: Отже, ви там нікого не бачили?

Дзюба: Іноді бачив гостей, тоді Алтунян говорив мені, що зайнятий, і я зразу йшов.

Суддя: Чи давав вам Алтунян антирадянську літературу?

Дзюба: Ні.

Суддя: Чи ви знали, що Алтунян послав вам лист?

Дзюба: Так, бо мені показали квитанцію про вилучення.⁴²⁾

Прокурор: А ви не довідувалися, хто написав листа?

Дзюба: Довідувався ще в таборі, але прізвище переплутали (Летунян), і ніхто мені нічого не сказав. Коли я повернувся, батько⁴³⁾ мені розказав,

хто такий Алтунян, але сказав, що ходити до нього не треба, бо він не може мені допомогти щодо виїзду.

Суддя: А потім ви не питали в Алтуняна, що було в листі?

Дзюба: Ні, не питав.

Адвокат: Чи мав з вами Алтунян антирадянські розмови?

Дзюба: Ні, ніколи.

Покази свідка Недобори, ⁴⁴) знає Алтуняна від 1948 р., суджений.

Суддя: Що ви можете сказати в справі?

Недобора: По суті справи можу сказати, що свідчення Зінченка — брехня. Все решта, що зібрано в справі: факти, книги, епізоди — все не має і не може мати антирадянської мети, бо Алтунян — громадянин і працівник, це в ньому основне. Але я хочу запитати, як можна довіряти цьому пройдисвітові, зраднику, людині з таким темним минулим, як Зінченко? Все, що говорить Зінченко, — брехня. Вони ніколи цілеспрямовано не зустрічалися, ніяких розмов про політику не було.

Прокурор: Хто запросив Зінченка на зустріч із Григоренком?

Недобора: Може, й я, не пригадую.

Дружина Недобори (з місця): Я.

Суддя (до неї): Вийдіть із залі.

Адвокат: Чи ви знайомі з батьком Алтуняна?

Недобора: Так, певна річ, добре знайомий.

Адвокат: Чому його тут немає?

Недобора: Батько в тяжкому стані, але покищо ходить, мати щойно мала гіпertonічну кризу. Люди, які розуміються на медицині, знають, що це таке. Вони надіються, громадянине прокурор, навіть на вас, вони надіються на вас, громадяни судді, вони чекають.

Алтунян: Питань немає.

Адвокат просить прилучити до справи 16 раціоналізаторських пропозицій, поданих у місцях позбавлення волі (в таборі 1969-1972 рр.), і газету «Ленінська зміна» від 1 грудня 1979 р., в якій є знімок з написом: «Кращий наладник кіноапаратури Г. О. Алтунян перед початком сеансу».

До справи їх не прилучили, до протоколу судового засідання записали.

ДЕБАТИ СТОРІН

Прокурор — Ахтямова Мар'яна Федорівна

Тут у нас мова йде про надзвичайний, винятковий, особливо небезпечний злочин. У той час, як уся наша країна прискореними темпами йде до комунізму, в той час, як увесь радянський народ одностайно схвалює політику партії, ще трапляються такі відщепенці, як Алтунян, що піддалися впливові антирадянських, націоналістичних провокаційних кампаній, які ведуть проти СРСР капіталістичні країни. Вони не гребують жалюгідними подачками, які кидають представники буржуазної пропаганди.

Перед нами сидить Алтунян. Це людина вже не молода, з вищою освітою, достатньою, щоб він міг оцінити свою діяльність, і я вважаю його злочин особливо небезпечним тому, що він, ще раніше судимий за антирадянську агітацію і пропаганду,⁴⁵⁾ не припинив своєї діяльності, а тільки змінив тактику, урахувавши попередній досвід. Його тактика тепер полягає в тому, що він вів свою антирадянську агітацію з метою підризу радянської влади не серед широких мас, а з одним співрозмовником або в присутності таких самих, як він.

Він давав читати з метою підризу радянської влади наклепницьку книгу «Живая история с 1917 по 1975 год»,⁴⁶⁾ у якій грубо фальшується радянська історія та зводяться нанівець усі досягнення нашого народу за 60 років. Солженіцин, проповідником ворожої ідеології якого є Алтунян, називає Радянський Союз «великою неписьменною країною», у той час як насправді 99% радянських людей здобули середню освіту, і це право й обов'язок — одержання середньої освіти — закріплене конституцією. У нас найвищий у світі відсоток людей з вищою освітою — 25% від загальної кількості людей з вищою освітою у світі; 25% усіх учених і 1/3 всіх лікарів — громадяни СРСР. У книзі «Живая история» грубо фальшують факти, які стосуються Великої Вітчизняної війни: 3/4 всіх фашистських військ воювали на східному фронті, у той час як Коряков твердить, що наше партійне керівництво все зробило для поразки СРСР і мало-що не виховувало кадри для фашистської Німеччини. В Алтуняна знайдено документи, в яких ви-

словлюються наклепницькі відомості, які ганьблять нашу дійсність, про терор проти т. зв. інакодумців, твердиться, що у нас є політв'язні, що радянські органи допускають тортури і протиправові дії, а це як відомо, не відповідає дійсності, бо наші органи правопорядку борються тільки з тими відщепенцями, які продалися імперіялізмові, які хочуть розвалити і підірвати наш державний устрій (наводить цитату із В. І. Леніна: «Ври, лжи, клевети — что-нибудь останется». ⁴⁷⁾ Ці відщепенці, до яких належить Алтунян, роблять усе, щоб ганьбити радянський лад. Для цього вони говорять, що в СРСР існує могутня опозиція. Алтунян навіть тут, на суді, не заперечував свого зв'язку із запеклими антирадянцями, які тепер є або в місцях ув'язнення, або видворені радянським суспільством за кордон. Коло його знайомих було тут перелічено — це раніше суджений Дзюба, психічно ненормальний Григоренко, запеклий антирадянець Сахаров.

Що було знайдено в Алтуняна? «Архіпелаг ГУ-Лаг». Давайте спершу поговоримо про його автора. Це запеклий антирадянець і відщепенець, якого після численних дій, спрямованих на підлив і очорнювання радянської дійсності, було видворено за межі Радянського Союзу, але він не припинив своєї підливної діяльності. Виданий за кордоном «Архіпелаг ГУЛаг» містить наклеп на весь Радянський лад. Радянський лад обвинувачують у масових убивствах ні в чому не винних людей, культ ототожнюють з усією радянською історією і доводять, що вся радянська історія мала репресивний характер і була одним суцільним злочином проти

свого народу. Солженіцин грубо викривлює всі досягнення нашого народу в галузі мистецтва, науки, він говорить, що вся Росія — суцільна тюрма, що тут немає ні літератури, ні мистецтва і що все або продане, або загнане в підпілля. Голова Спілки письменників СРСР Георгій Марков на засіданні, яке відбулося після XXVI з'їзду, говорив про те, що в СРСР небувалий в історії людства розквіт літератури і мистецтва, ми маємо літературу 75-ма мовами народів СРСР, у нас виходять масові видання всіма мовами, всі мають доступ до цієї літератури, всі мають можливість підвищувати свій культурний рівень, який незвичайно виріс за останні роки. Алтунян зберігав першу і другу частини «Архіпелаг ГУЛаг» і розповсюджував їх, що підтверджують покази Туровця, який брав і розповсюджував цю літературу та повертав потім Алтунянові. Це підтверджується показами самого Туровця, а також свідченнями Козорука і Соломка, які брали книгу в Туровця і чули від нього, що це книга Алтуняна. Алтунян і сам не заперечує, що читав ці твори, що третя і четверта частини зберігалися у нього вдома, і говорить, що прийде час, коли цю книгу будуть вивчати в школах як класику. Книга явно антирадянська, наклепницька, і даючи її читати, він був поширювачем ідей Солженіцина. Алтунян власноручно виготовляв і поширював антирадянські документи, спрямовані на підірив радянської дійсності, що підтверджують покази Зінченка, який сам засуджений і, отже, не міг обмовляти Алтуняна, тим більше, що взаємини у них були нормальні.

Як свідчить Зінченко, Алтунян зберігав і передавав матері відщепенця Боровського, який виїхав за межі СРСР, наклепницьку статтю, яка ганьбить наш радянський спосіб життя, що підтверджується вилученням цієї статті у батька Боровського, який живе в Житомирській області. У нас немає підстав не довіряти Зінченкові, бо слідство довідалося про існування цієї статті із його свідчень і через те статтю було вилучено у батька Боровського, який живе в Житомирській області. Зінченко також розкрив факти ведення антирадянської пропаганди Алтуняном біля кінотеатру ім. Довженка в присутності Зінченка і Недобори.

Факт антирадянської агітації і пропаганди з метою підризу радянської влади підтвердив свідок Косулін, який не має підстав обмовляти Алтуняна, бо він — родич і перебуває з ним в добрих стосунках. Свідок Косулін показав, що Алтунян вів розмови про неправильну зовнішню політику СРСР щодо братерських країн Монголії і Чехословаччини, називаючи допомогу Радянського Союзу нав'язуванням їм своєї політики, тоді, як ми подаємо братерську допомогу; за цю допомогу дякував СРСР у своїй промові голова народного хуралу тов. Ю. Цеденбал.⁴⁸⁾

Саме в ці дні здійснили спільний політ монгольський і радянський космонавти (наводить цитати з промови монгольського космонавта), а Густав Гусак також дякував Радянському Союзові за надану допомогу. Алтунян говорив також свідкові Косуліну, що в СРСР постійно порушують права людини, що конституція тільки на папері і що нема соціалізму.

Алутнян вів антирадянську агітацію і пропаганду в 15-й лікарні під час відвідин Віктора Боровського, поміщеного туди на обстеження, в присутності лікаря Гриценко. У нас немає підстав їй не довіряти, бо у неї немає підстав зводити наклеп на Алтуняна. Цей показ підтверджує також свідок Боровська, яка показала, що її син дійсно перебував у цей час у лікарні.

Алтунян у 1977 році відіслав Юрієві Дзюбі, який перебував в ув'язненні, листа з наклепницькими віршами антирадянца й відщепенця Миколи Руденка (цитую назву вірша) виключеного з партії і з СРП в 1978 році. Той факт, що ці вірші друкувалися в офіційних виданнях, не виключає відповідалності Алтуняна, бо в листі він випустив підзаголовок «З недавнього минулого», і пізніше вірші були вилучені з друку.

Також явно антирадянський характер мають вірші «Квартира» і «Відречення», знайдені в Алтуняна, в той час, як на XXVI з'їзді тов. Л. І. Брежнев відзначав, що більшість радянських громадян живуть в ізольованих квартирах, що величезні кошти відпущені на побутове будівництво і з кожним роком ростуть капіталовкладення на громадські потреби, зростає матеріяльний рівень життя, праці, середня зарплата підвищилась на 16⁰%, а в колгоспників — на 26⁰%.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради від 26 ⁴⁹) грудня 1972 р., в якому офіційне попередження уводилось, як офіційна профілактична міра, Алтуняна було профілактовано органами КДБ в 1978 році про те, щоб він припинив свою діяльність,

інакше він буде засуджений; потім у 1978 р. в присутності трьох свідків капітан КДБ Шафранюк провів бесіду в «Кінотехпромі», під час якої Алтунян вів антирадянські наклепницькі розмови, що підтвердили три свідки.

В Алтуняна було вилучено фотографії запеклих антирадянців — Григоренка, Сахарова та ін. (Зачитує уривок статей із «Правди», де їм дається «належна» характеристика. Говорить, що Алтунян був членом Ініціативної групи для боротьби за права людини, які нібито порушують, посилається на радіопередачі з-за кордону, при чому цього разу не називає їх наклепницькими).

Обвинувачення повністю підтримує слідчі органи і документи, які вони зібрали. Злочин правильно кваліфікується за статтею 62 ч. 1 (читає формулювання статті), і, беручи до уваги особливу вагу скоєного злочину, я прошу визначити міру покарання 7 років суворого режиму і 5 років заслання. У мене все.

(Прокурор говорила дуже голосно, голос добре поставлений. Граматичні помилки в оригіналі залишено: опорачивание, средствá тощо).

Адвокат — Корабльов.

Якщо виключити емоції з блискучої промови тов. прокурора, я цілком і повністю згідний, що існують відщепенці, які виїжджають за кордон і потрапляють під вплив буржуазної пропаганди. Але я хочу одразу визначити свою позицію: не можна зараховувати до них Алтуняна. Він живе тут, 27 років свого життя він працював на благо

Батьківщини. У нього є подяки, грамоти, навіть у місцях ув'язнення він отримав 16 авторських свідоцтв за раціоналізаторські пропозиції. Судді не мусять пригадувати Алтунянові його минулі помилки, за які він заплатив трирічним ув'язненням. Помилки бувають у кожного.

Я не згідний з думкою підзахисного, що слідство було проведено некваліфіковано. Його провели добросовісно, і в ньому зібрано багато свідоцтв, на підставі яких можна показати різницю між 190 і 70⁵⁰) статтями, хоч ці статті дуже близькі.

Алтунян — людина пряма, емоційна, своїх поглядів не приховує і переконливо їх захищає, в чому ми переконалися на суді.

За чотирма пунктами з восьми обвинувачення будується на показах Зінченка. Давайте подумамо, хто такий Зінченко. Я не боюся сказати, що це запеклий антирадянець, бо присуд у його справі вже ввійшов у силу. Це людина з темним минулим, у роки війни і після неї багато разів намагався залишити СРСР різними незаконними способами. Він привласнив собі чуже прізвище, а разом з цим чужу біографію і нагороди. Пригадайте, які він давав свідчення: спочатку плутався в датах, у деталях, не було жодної дати, жодного факту, яких би він не переплутав, у чому ви могли переконатися протягом засідання. Він викривив історію знайомства з Алтуняном і Григоренком. Він перший познайомився з Григоренком. До речі, давайте уточнимо, хто такий Григоренко. Шановний прокурор назвав його антирадянцем. Але тут звучало також слово душевнохворий і я думаю, що це визначення до нього більше підходить.

Зінченко запевняє, що Алтунян вів розмови, які очорнюють радянський лад, деś на вулиці, під час випадкових зустрічей, що Алтунян заперечує і його підтримує в цьому Недобора. Чому ж треба вірити Зінченкові?

Тепер про його свідчення з приводу ксерокопії. По-перше не доведено, що вона була в Алтуняна, бо це показав лише один Зінченко. З другого боку, є свідчення матері Боровського, що лист її батькові передала незнайома людина, а Алтуняна батько добре знав. У цьому питанні не лише не доведено вини Алтуняна, але доведено його невинність.

Та навіть якби Алтунян і передав цей лист, я не бачу в цьому мети підриву радянської влади. Що поганого в тому, що матері передають вісточку від сина? У самому листі, звичайно, мабуть, висвітлювалося благополучне життя Боровського за кордоном, але, видно, син намагався заспокоїти цим маму, що залишилася тут. Немає фактів, які стверджують, що цю ксерокопію передав Алтунян, а КПК роз'яснює, що кожен сумнів трактується на користь обвинуваченого.

Тепер поговорімо про Юрія Дзюбу. Вийшовши з місць ув'язнення, він, на жаль, потрапив під вплив запеклого антирадянця Зінченка. Зінченко схилив його до протиправових дій. Я сподіваюся, що тепер, коли Дзюба не буде з ним зустрічатися, він змінить свої погляди.

Суддям має бути ясно, що лист до Дзюби з віршами Миколи Даниловича Руденка не можна інкримінувати Алтунянові, бо в 1977 році збірки з

цими віршами були у всіх бібліотеках і тільки в 1978 році їх вилучили з відкритих фондів. Змістом ці вірші не антирадянські, бо Головліт антирадянських віршів не пропускає!

Тепер я переходжу до моменту, який дуже важливий для захисту: до свічень Косуліна. Уявіть собі святкування за столом. Пригадайте наші малагабаритні квартири з тонкими перегородками і відчиненими дверима. Розмова відбувалася в присутності дружин Алтуняна і Косуліна. Але дружина Косуліна не ствердила на попередньому слідстві чоловікових свідчень. На жаль, дружина Алтуняна відмовилася брати участь у справі, а в цьому випадку її свідчення могли б допомогти рішенню питання. Сам Алтунян свідчення Косуліна заперечує.

У будь-якому разі я не згоден з протоколом, що тут є мета підриву радянської влади, а крім того, покази одного свідка не є доказом провини. Я боюся, що шановні судді можуть зробити судову помилку, вибираючи статтю.

З приводу книги «Архіпелаг ГУЛАГ». Перша і друга частини не були вилучені в Алтуняна, і не доведено, що вони йому належать, бо цей факт стверджує тільки свідок Туровець, а цього не досить для доведення провини.

Тепер з приводу свідчень Гриценко. Як можна брати до уваги покази свідка, який не з'явився на процес, і його не знайшли потрібним запросити, хоч на його свідченнях будували обвинувачення? Я думаю, що свідка Подольського, разом з яким Алту-

нян розмовляв з Гриценко, не викликали на суд тільки тому, що суд мав сумніви щодо свідчень Гриценко, які Алтунян заперечує.

Є факт бесіди на роботі в присутності капітана КДБ. Алтунян висловив, як завжди, свою пряму думку, хоч я її не поділяю.

Присуди засуджених осіб включено до справи, мабуть, для того, щоб правильно кваліфікувати присуд Алтунянові.

А тепер поговорімо про термін покарання. Вирішуючи долю Алтуняна, тов. судді мусять пам'ятати, що Алтунян — тяжко хвора людина. І, вирішуючи його долю, вони вирішують і долю його дружини, також тяжко хворої жінки, і долю його родини. Хоч Алтунян просив мене не говорити про це, я зобов'язаний повідомити суддям, що батько Алтуняна при смерті, а мати в тяжкому стані. Я прошу суддів урахувати це.

Суддя: Чи я вас правильно зрозумів, виходить, ви залишаєте доведеним тільки епізод у кінотехніці?

Адвокат: Так.

Суддя: Більше нічого не маєте сказати судові?

Адвокат: Ні.

Розгляд документів. ⁵¹⁾

Речові докази. Перелічують усі вилучені книги. Суддя зачитує результати додаткового запиту з Інституту ім. Бокаріуса.

Алтунян заявляє протест і вимагає звірити матеріали, що пройшли експертизу, з матеріалами, які увійшли до справи.

Оголошують матеріали обшуку.

Алтунян знову висловлює протест і просить записати до протоколу, що обшук було проведено з грубим порушенням КПК. Перелічує порушення, вказуючи статті, за якими їх кваліфікують: поняті не мають права брати участі в обшуку, а мусять тільки бути присутніми, поняті були знайомі з гебістами, які провадили обшук, було конфісковано матеріяли, які не стосуються справи Сокульського; оскільки він цієї людини не знає і в жодному документі це прізвище не фігурує. Тому матеріяли мусіли йому повернути. Алтунян написав скаргу і згідно зі статтею ⁵²⁾ її мали задовольнити протягом двох днів. ⁵³⁾ А йому відповіли, що, мовляв, нічого, це дрібниці. Алтунян заявив, що ХКДБ ⁵⁴⁾ за змовою з Дніпропетровським КДБ оформив цей обшук, щоб зібрати матеріяли для порушення проти нього справи.

Перелічуючи радіопередачі іноземного радіо, суддя з'ясував, чи не був Алтунян членом Ініціативної групи. Алтунян відповів, що це справи не стосується.

Суддя: Так ви відмовляєтесь відповідати?

Алтунян: Ні, але в обвинуваченні мені цього не пред'явлено. Давайте тоді почнемо нове слідство.

Суддя дав Алтунянові 15 хвилин, щоб звірити документи, взяті для аналізу.

**
*

30-го березня, понеділок (4-й день)

Останнє слово підсудного Алтуняна Г. О.

Перш за все я хочу сказати, що мене здивувала промова громадянина прокурора. Гр. прокурор виявила елементарну неповагу до суду, бо в своїй промові називала мене то антирадянцем, то відщепенцем, то наклепником, хоч гр. судді ще не винесли мені присуду. Де ж професійна етика гр. прокурора? Гр. прокурор протягом усієї справи дуже уважно вивчала і докладно розбирала її обставини, і що ж у підсумку? Вона в обвинувальній промові зачитує повністю обвинувальний висновок попереднього слідства, не беручи до уваги обставин справи, які з'ясувалися в ході судового розгляду. Прокурор безпідставно твердить, що я піддався чиемусь згубному впливові, що я живу на подачки, на якісь там карбованці, одержані з-за кордону. Але на чому базоване це твердження? Для неї вища освіта і наявність переконань — привід для антирадянської діяльності. Потім це твердження, що не можна вірити Недоборі, і є підстави вірити Зінченкові. Так, я згоден, що Недобора зацікавлений так само, як і я, в сприятливому рішенні справи. Але я більше ніж повен, що Зінченко зацікавлений у протилежному. То чому ж Недоборі — громадянинуві і людині — не вірити, а якомусь там Зінченкові вірити? Прокурор говорить, що Недобора злигався з антирадянцями, але де закон, за яким не можна будь з ким знатися? Звідки відомо, з ким знається Недобора? Чи за ним встановлено стеження?

Я хочу ще раз відзначити низький рівень слідства. Якщо раніше я догадувався, то тепер на прикладі цієї справи, цілком переконався, що за мною було організоване стеження. І це не тільки тепер, воно почалося в 1972 р. і не припинялося до мого арешту. Незаконно збирали відомості про мою нібито антирадянську діяльність. Я знаю, як це робиться. Людину викликають до відділу кадрів. Там є хтось, що показує червону книжечку... (Суддя перебуває Алтуняна, та Алтунян, пославшись на закон, говорить про особливе право підсудного на останнє слово, і продовжує). Я розумію, що до КДБ надходять відомості, вони їх здобувають різними шляхами, але не виносять їх на люди. Раніше люди, які дають покази, стоячи тут, завжди пам'ятали, що в сейфі десь лежить папірець, ну, а в цій справі, і це вперше, виходить, що слідчий, забувши про всі норми етики, вкладає пояснювальні записки (доноси) до справи, але ж це неприпустимо.

Я вимагаю порушити справу проти слідчого Дроценка за неповідомлення за статтею, ⁵⁵⁾ який отримав відомості про мою нібито антирадянську діяльність — пояснювальні записки Косуліна 1975 р. і Гриценко 1977 р. — і який не порушив проти мене справи. ⁵⁶⁾

У моїй справі ще задовго до арешту вели слідство, воно почалося задовго до обшуку. Збирали матеріали, потім було придумано справу якогось Сокульського, ⁵⁷⁾ якого я і в вічі не бачив, для того, щоб зробити у мене обшук. Попередній прокурор гр. Гриценко ⁵⁸⁾ працював набагато грамотніше і тонше. Він порушив справу за фактом поширення лі-

тератури в 1969 р. і тоді ж таки з цілковитою підставою збирав речові докази, провадив у мене обшук. Тепер же прокурор Попов⁵⁹⁾ і Волченко, змовившись з Дніпропетровською прокуратурою, дали ордер на обшук у мене в справі Сокульського. Обшук було проведено з грубим порушенням усіх законів. Я вже висловлював протест із цього приводу і ще раз хочу сказати, що речові докази, які фігурують у мене в справі, не можуть бути такими, бо отримані з порушенням КПК. По-перше, поняті (студенти юридичного інституту) брали участь в обшуці, що неприпустимо за статтею.⁶⁰⁾ Особливо сумно, що в незаконних діях брали участь учні — майбутні юристи. По-друге, було вилучено документи, які не мають ніякого відношення до справи Сокульського. Під час обшуку не виявлено матеріалів у справі Сокульського. Я припускаю, що книги можуть мати якесь відношення, що, можливо, Сокульський колись тримав їх у руках, але для чого конфіскували мій записник, у якому жодного слова не було про Сокульського? А він же і був потрібен, щоб продовжувати слідство в справі, якої ще не порушили проти мене. Коли я написав заяву про грубе порушення законів під час обшуку, прокурор мусів задовольнити її або хоч би відповісти на неї протягом двох днів.⁶¹⁾ Але прокурор Попов сказав, що це дрібниці. Таке порушення законів дозволяє собі старший слідчий в особливо важливих справах державної безпеки тов. Сидельник. Ви тільки вдумайтеся в ці слова: старший слідчий в особливо важливих справах державної безпеки. Коли я чую слова «державна безпека», мені хочеться встати. Я

на своїй пам'яті знаю декілька таких справ — справу Пеньковського, справу Берії, але до чого тут моя справа?

Я ще раз хочу підкреслити, що працівники Харківського КДБ грубо порушували закони в ході слідства. Яке вони мали право збирати покази свідків до порушення проти мене справи? Ви говорите, що це була бесіда, але чому допитуваних свідків не повідомляли, що вони мають право відмовитися від своїх показів, чому ці так звані бесіди у моїй справі провадили без протоколу?

З допомогою мого записника до порушення кримінальної справи було допитано декілька десятків людей, і ніхто не показав, що я вів будь-яку пропаганду. Там у справі є протокол допиту громадянина із Дніпропетровська. Я довго пригадував, хто це, я навіть прізвища його не пам'ятав, але потім у мене вплигло з пам'яті. Ми їхали в одному поїзді, розговорилися за вечерею у вагон-ресторані. Якби я був таким поширювачем наклепів, то що мені заважало вести з ним антирадянські розмови? Адже це така нагода поговорити, розказати — і все, ніяких слідів. Але ж він не дав таких свідчень. І всі інші люди, опитані в різних містах країни, ніхто ж не дав таких свідчень.

Під час слідства я дав відвід слідчому Яковенкові. Коли я відмовився від участі в слідстві (а таке право закріплено за мною законом), він вирішив послати мене на обстеження до божевільні для визначення психічної неповноцінності і написав скерування. Я з цього приводу став писати заяву з протестом, тоді слідчий Яковенко досить грубо від-

няв у мене ручку і закричав, що псую йому документ. У зв'язку з таким ходом слідства я оголосив голодівку, яка тривала 25 днів. Слідчого замінили, а мене послали на обстеження в 15-ту лікарню, де підтвердили психічну повноцінність.

А тепер хочу докладно зупинитися на пунктах обвинувачення. Свідчення Косуліна суперечливі і не доведені. Але прокурор твердить, що немає підстав не вірити Косуліну. У 1975 р. в так званій пояснювальній записці Косуліна не фігурувала Монголія, а в 1980 р. на допиті вже з'являється окупація Монголії. Я просив за цим пунктом опитати свідка Косуліну, але суд мені відмовив. Я повністю заперечую цю розмову, і тим більше мету підризу радянської влади.

Чотири пункти обвинувачення з восьми ґрунтуються на свідченнях Зінченка. Прокурор твердить, що в Зінченка немає підстав наговорювати на мене. Я вважаю, що більше, ніж досить. Правильно сказав Недобора, що ми не розуміли Зінченка. Дійсно, він увесь час мріяв виїхати за кордон, а тим не менше пробував тут щось робити, їздив до Сахарова... Як сказав поет: «Или делай свое дело, или музыку люби», ⁶²⁾ хочеш виїздити — виїжджай, але тоді тебе не мусить цікавити обстановка тут. За всіма пунктами обвинувачення, коли зустрічі з Зінченком були в присутності Недобори, прокурор не бере до уваги свідчень Недобори. Чому так вибірково гр. прокурор підходить до показів свідків? Правдоподібніше всього, над нею тяжіє слідчий, який написав, що на свідчення Недобори, з огляду на його зацікавленість, не слід звертати уваги. Але

де ж об'єктивність? Я цілком заперечую ці пункти обвинувачення, а тим більше мету підризу радянської влади.

Далі пункт обвинувачення, пов'язаний із ксерокопією. В ході судового розгляду свідок Боровська показала, що ксерокопію передав не я, але прокурор заявляє, що і цей пункт підтверджений. Але ж свідчення Зінченка в цьому пункті такі суперечливі. На 5-х допитах він говорив, що бачив її в мене у квітні, а потім, коли слідчому треба було підтасувати факти, Зінченко називає іншу дату. І тут, на суді, він не міг точно сказати про час, назвав ще розпливчастішу дату: січень-травень, пославшись на забуття. І вже тим більше я заперечую мету підризу радянської влади.

Тепер про лист до Ю. Дзюби. Ніякої мети, крім підтримки людини, яка перебуває у важких умовах, я не мав. Ніякого наклепу в цих віршах М. Руденка немає. Річ у тім, що слідчий навіть не потрудився подумати, що таке триптих. Це один вірш, який складається з трьох частин, а він відсилає на експертизу три вірші. Це ж художній твір. З ним треба поводитись обережно. Хіба можна розбивати суцільний твір на три частини? У першій частині — наклеп, у другій частині — наклеп, у третій частині — не наклеп. Адже саме в третій частині є слова, які цілком і повністю виправдовують усе, адже там говориться, що все ж серце сповнюється вірою в майбутнє. Пригадайте, будь ласка, чудовий фільм, перлину радянського кінематографа «Голова»,⁶³⁾ згадайте цих замучених корів, які висять на пасках, то що ж це, теж наклеп? Але ж так

воно й було. І ми тепер, дивлячись цей фільм, не звинувачуємо режисера в наклепі. Але ж вірші Руденка теж про «Недавнє минуле», зовсім недавнє, уже після 1917 р., наше минуле, як це не гірко. Я категорично заперечую цей пункт обвинувачення, а вже тим більше мету підризу радянської влади.

Тепер пункт обвинувачення, пов'язаний із свідченнями Гриценко. Прокурор твердить, що в свідка Гриценко немає підстав обмовляти мене. Але чому тоді суд відмовляє мені викликати свідка Подольського? Тут виходить дуже цікаво. Слідчий, коли розбирав цей факт, виявив максимум недобросовісності з грубим порушенням законів. Адже відомо, та й Гриценко не заперечує, що відвідували її двоє людей. Чому ж слідчий навіть не поцікавився, хто це. Коли я йому заявив, що можу назвати другого свідка, хай він запише його до протоколу, слідчий відповів: «Скажи без протоколу». Я назвав прізвище цього свідка — Подольського, а слідчий сказав: «Ну, вважай, ти ж йому гірше зробиш, ми в нього обшук зробимо, а потім допитаємо». Я не розумію, чому громадяни судді не допитали Подольського, щоб розібратися в цьому факті.

Я ще раз хочу підкреслити низький рівень слідства, проведеного працівниками Харківського КДБ.

Це епізод з пізнанням, яке провадив ст. слідчий КДБ Сидельник, що порушував усякі професійні норми. Гриценко показали фотографії трьох чоловіків, з них тільки я на фотографії був в окулярах (я їх завжди ношу), а інші двоє були без окулярів. Це, звичайно, дрібниці, я не заперечую, що був у клініці, але це свідчить про низький рівень слідства.

Я цілком заперечую свідчення Гриценко, тим більше мету відвідин. Ніякої мети, крім бажання довідатися про стан здоров'я Боровського, у мене не було.

Всі покази Туровця я заперечую, а якщо суд визнає цей пункт обвинувачення, я хочу ще раз підкреслити, що ніякої мети підризу радянської влади у мене не було. Я не давав книг, не обговорював їх і не зводив наклепів.

Тепер з приводу пункту обвинувачення, пов'язаного з наклепом на внутрішню політику СРСР у «Кінотехпромі». Я хочу ще раз підкреслити, що ніяких фактів мені не було названо під час офіційного попередження, ви могли в цьому переконатися, прослухавши магнетофонний запис.⁶⁴⁾ Про указ від 25 грудня 1972 р. я знав, але він ніколи не був опублікований. Я припускаю, що є закриті документи, але тоді не можна говорити про те, що незнання закону не знімає відповідальності за його порушення. Всі інші закони можна десь прочитати, але ж цей указ ніде не був надрукований. Потім про наклепницькі вигадки з приводу внутрішньої політики нашої держави. Адже свідок Тунієв підтвердив мої свідчення про те, що я говорив, що в країні склалася ненормальна обстановка, що в державі питання виховання віддано на відкуп КДБ, і від цих слів не відмовляюся. Моєї поведінки ніколи не обговорювали ні на парткомі, ні на засіданні місцевому. І в цій бесіді мети підризу радянської влади я не мав.

Тепер про документи, конфісковані у мене під час обшуку 30 травня. Я ще раз заявляю, що ці документи не можуть бути речовими доказами, бо во-

ни здобуті з грубими порушеннями закону. І взагалі, як у нас у Харкові КДБ любить влаштовувати обшуки. Адже за законом обшук, як тяжку травмуючу процедуру, рекомендують провадити тільки у виняткових випадках, коли певні, що матеріяли в справі знаходяться саме в цієї людини. А що ж роблять працівники КДБ? Із санкцією прокурора Попова провадять обшук у Туровця. Ви подивіться на протокол обшуку — порожній аркуш, це ж ганьба, такого я ще не бачив.

Тепер хочу зупинитись на документах, поставлених мені в провину. Передусім про мету зберігання. Прокурор, обговорюючи ці праці, говорить, що мета ясна. Мета — підриз радянської влади. Аргумент — вища освіта. Але невже не може бути іншої мети? Хочу знати свою історію, хочу знати правду. Прокурор, говорячи про Солженіцина, заявляє, що все, будь-коли написане відщепенцем і антирадянцем Солженіциним, — наклеп. Але гр. прокурор, мабуть не знає, що твір Солженіцина «Один день Івана Денисовича» був представлений на здобуття Ленінської премії. Не Нобелівської, а Ленінської. Адже тут весь час судять книгу, а з книгою, я вже говорив, треба боротися книгою такою, розумнішою, доказовішою. Я припускаю, що не все в книзі «Архіпелаг ГУЛаг» правда, але я категорично заперечую проти того, що це наклеп. Адже ніяких фактів ніде не можна прочитати. Мені слідчий під час слідства кричав: «Подумати тільки: 15 мільйонів людей загинуло під час культу особи. Цього ж не може бути». Звичайно, ця фраза «не може бути» дуже переконлива, але де ж фак-

ти, чому їх ніде не друкують? Тут прокурор з гнівом говорив, що наклепом є розпорядження про розправу над малолітніми злочинцями. Але ж у газеті «Правда» за 1937 рік був надрукований указ ВЦВК про відповідальність за злочини за 58 статтею від 12-річного віку. ⁶⁵⁾ Візьміть ці матеріяли і доведіть, що це не так. Далі протест проти того, що в нас були концентраційні табори, але ж вони були. Ще Ленін у постанові з приводу голодного бунту в Тамбовській губернії писав, що всіх, хто сумнівається, і супротивників треба саджати в концентраційні табори. ⁶⁶⁾ А табори часів культу особи Сталіна? Це ж не нове. Про це говорили на XX і XXII з'їздах партії. Не можна так огульно говорити, що це «наклеп», а це ні, треба доводити фактами. Треба знати правду про історію своєї країни, якою б гіркою вона не була.

Тепер з приводу твору Корякова «Жива історія 1917-1975» якого, до речі, у мене не вилучали. Знову ж таки там наведено факти, а їх треба заперечувати фактами. Адже не все рівно було в нашій історії, адже багато питань уже в теперішньому офіційному освітленні виглядають інакше, ніж учора. Тут гр. прокурор цитував виступи делегатів XXVI з'їзду партії. Я теж дозволю собі процитувати уривок із звітної доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові: «Дуже важливо, щоб пропаганда не обминала гострих тем, не боялась зачіпати так звані важкі питання. Політика нашої партії ясна. І ми готові відповісти на будь-які питання, які виникають ⁶⁷⁾ у радянських людей...». Я підкреслюю, на будь-які. Так ось я задаю питання — «Хто вбив

Кірова?» Недавно ми відзначали 90-ліття Власа Яковича Чубаря. Я питаю, чому Чубар прожив тільки близько половини цього терміну? Я хочу знати свою історію. Ось недавно у творах Ю.⁶⁸⁾ Семенова з приводу книги Е.⁶⁹⁾ Казакевича — «Синій зошит»⁷⁰⁾ наведено розмову. Двоє людей, перечікуючи на лєтовищі негоду, розмовляють про цей твір. Один говорить: «Дивись, адже Ленін у Розливі був не сам, а з Зінов'євим». А другий відповідає: «А для чого тобі це?» — «Цікаво... Хочу знати правду». «А для чого тобі правда?» Так ось, і мені цікаво, цікаво, як усе було; адже Зінов'єв спочатку був з нами, як і Мартов, а потім проти нас. Адже все якось відбувалось, чого, чому? Чому ми не мусимо цікавитися своєю історією?

Тепер про те, що в цій книзі була надрукована моя стаття «Короткий запис двох бесід»⁷¹⁾ у розділі «Чи може бути тепер реабілітований Сталін?»⁷²⁾ Я ще раз кажу, що все, що написано в цій праці, правда. За кожне слово, за кожную літеру, написану в цьому розділі, я ручуся. Все так і було.

У мене виникає таке питання. Адже цю працю було в мене конфісковано ще слідством у минулій справі. Так чому ж мені її тоді не інкримінували? Якщо це наклеп, то чому ж мене за неї не судили тоді? Чи ви вважаєте, що попередній слідчий недоглянув? Так судіть його. Адже я вважав на підставі тієї справи, що ця праця зовсім не наклепницького характеру, а тепер вона виявляється наклепом і є пунктом обвинувачення.

Що я можу сказати з приводу праці «Кримінальна справа політв'язня»?⁷³⁾ По моєму, ілюстрація до цієї праці — те, що я перед вами.

Протест дружини Григоренка, але ж це зрозуміло, право і обов'язок дружини захищати свого чоловіка. Хто стане тепер дивуватися, якщо моя дружина захищатиме мене? Вірші Некіпелова і Руденка дорогі мені, як пам'ять.

Про працю «Руденка тортурують» я вже говорив,⁷⁴ які тортури має на увазі автор — тортури моральні. Тепер про працю Ж. Медведєва «Культ особи і біологічна наука». Криміналістична експертиза, а слідом за нею і гр. прокурор виявили цілковите незнання проблеми. Якщо ви хотіли дістати компетентну аналізу, так треба було скерувати її на експертизу до спеціалістів. Адже всім відомо, що через Лисенка нашу біологію було відкинуто на 100 років назад. Адже в той час було знищено Вавілова. В той час репресували багатьох учених. Навіть із моїх знайомих кількох біологів у Харківському університеті звільнили з роботи. І те, що сільське господарство досі шкутильгає, в цьому винні ті люди, які захопили нечесним шляхом керівництво в біології на чолі з Лисенком. Де та гілляста пшениця, дерево, яку похвалявся вивести Лисенко? Ще, здається, 1954 року в енциклопедичному словнику писали, що генетика — лженаука, що кібернетика — лженаука. Але тепер погляди змінилися. Мені не зрозуміло, в чому наклепницька спрямованість праці Ж. Медведєва.

Вірш Висоцького — це запис пісні, яку я почув у виконанні під гітару. Зберігаючи його, я не мав на меті підризу радянської влади.

Громадяни судді, я ще раз підкреслюю, що слідчий Бабусенко відіслав на експертизу праці, які до справи не увійшли. Таке враження, що він навіть не потрудився прочитати ці праці, а все, що було надруковано на машинці, взяли для експертизи. Проте 99,9% машинописних матеріалів виконано на машинці з великим шрифтом, моя ж машинка має малогабаритний шрифт. Яка ж тут потрібна ще спеціальна експертиза, щоб визначити, що це не могло бути видруковано на моїй машинці. Тому я вимагаю, щоб вартість експертизи Інституту ім. Бокаріуса сплатив слідчий Бабусенко.

Тепер про вилучені у мене фотографії. Я вимагаю, щоб мені їх повернули. Це моя родинна реліквія, це фотографії моїх друзів. Ніякої мети підриву радянської влади у зберіганні фотографій я не бачу. Прокурор часто вживав слова «антирадянець», «відщепенець Сахаров». Але невже ми — «Иваны, не помнящие родства»? Адже це завдяки академіку Сахарову ми тепер так спокійно, як рівні з рівними, можемо розмовляти з США. Адже Сахаров — перша людина в СРСР, яка тричі стала Героєм Соц. Праці. Я пишаюся знайомством з ним. Я ще раз говорю, що заслання Сахарова — це ганьба для нашої країни. Якщо він робить щось не так, веде антирадянську діяльність, порушує закони, — судіть його або ж улаштуйте з ним відверту полеміку. А то, як ми любимо навішувати ярлики: цей — антирадянець, а той — ні. Це, як у віршах відомого поета: «Тот, кто сегодня поёт не с нами, тот поёт против нас». ⁷⁵⁾ Але не можна з такою оцінкою підходити до людей. А може, людина охрипла...

може, в неї немає слуху, голосу, а може, вона просто не любить співати. Адже буває мільйон причин, і це вже справа хормейстра, а не поліцеймейстра, не можна так необ'єктивно підходити до людей. Мені запам'яталась розмова слідчого Яковенка із Здоровим. Яковенко питає: «І що у тебе спільного з цими жидами?». Ну, громадяни судді, так же не можна. Де ми живемо? Коли ми живемо?

Я вважаю, що я не скоїв ніякого злочину за жодним пунктом обвинувачення, моєї провини не довели, я не визнаю себе винним, тому я не прошу про пом'якшення.

Громадяни судді, сьогодні працівники Харківського КДБ кидають грізний виклик органам правосуддя. Такого виклику я ще не пам'ятаю. Я боюся, що ви можете зробити судову помилку. Якщо ви сьогодні засудите мене, то відкриєте дорогу масовим репресіям. Це небезпечне новаторство КДБ доведе свою цілковиту безкарність і безконтрольність. Я боюся, що харківське правосуддя стане піонером на шляху повороту до сталінізму, коли для засудження людини досить одного недоведеного доносу. Їм досить тільки вибрати жертву, а решту зроблять такі люди, як Бабусенко, Дротенко, Яковенко. КДБ дістане можливість вриватися до будь-якої квартири, провадити незаконні обшуки, влаштовувати стеження. Тепер вони стежили за мною, завтра стежитимуть за вами (звертаючись до прокурора), а після-завтра — за вами (звертаючись до суддів). Сьогодні на лаві підсудних я, завтра на цій лаві опинитесь ви.

Ще свіжі в пам'яті недавні помилки. І перед тим, як ви підете до кімнати нарад, я прошу вас, не зробіть помилки, подумайте, перше ніж проголошувати вирок.

Якщо я тут когось образив, прошу вибачити, це властивість мого характеру. Але з моїм запальним характером чудово справляється моя дружина.

Я дякую всім моїм друзям і близьким, які прийшли сюди. Я знаю, як це було тяжко. Я прошу пробачення у своїх рідних, я винен перед ними, я зіпсував їм життя, але Бог бачить — я цього не хотів.

І ще, громадяни судді, перш, ніж ви підете до кімнати нарад, я хочу нагадати, що минулого разу ви мені не дали виховати моїх малолітніх дітей, а цього разу можете не дати провести в останню дорогу моїх стареньких батьків.

**
*

31 березня (5-й день)

Вирок повністю повторив усі пункти обвинувального висновку, додавши, що «Живу Історію» було вилучено під час обшуку.

Суд позбавив Алтуняна звання майора, знизивши до рядового, позбавивши його при цьому нагород, медалів. ⁷⁶⁾

«Сучасність», 1982, ч. 1-2

Ісак Гейбер

ГЕНРІХ АЛТУНЯН — В ЖИТТІ, В СУДІ І В СЕРЦІ

Бувши свідком харківських арештів 1980-81 років, я хочу розповісти про свого друга Генріха Алтуняна: про нього особисто, про обставини його арешту, а, якщо вдасться, то й про найважче — про нинішню атмосферу там, звідки я вирвався нещодавно.

Алтунян — напіввірменин і напівнімець — став відомий багатьом як «інакодумець» через свій арешт і засуд. Саме слово «інакодумець» здається мені дивним і, більше того, навіть шкідливим. Людина, що думає інакше, ніж інші. Чи це значить, що його думки якісь ненормальні? Чи це не випадок, вартий уваги психіатрів? І чи не мають рації працівники радянської каральної психіатрії, вважаючи інакодумців за божевільних? Насправді ж, інакодумці — це не ті, що думають «не так, як усі». Навпаки, вони думають саме так, як має думати людина з нормальним мисленням, людина, що настроєна гуманістично й демократично, так, як думають мільйони людей в демократичних країнах (звичайно, бувають і шовіністично та антидемократично настроєні інакодумці, але не про них мова, та й навряд чи влада вважає їх за справжніх інакодумців). Такіх справжніх інакодумців я назвав би «нормальнотдумцями». Бож навіть в СРСР є мільйони людей,

які думають точно так, як «інакодумці», лише не наважуються про це голосно заявити. Отже, інакодумець — це «нормальнодумець», який до того ще й має сміливість відкрито заявити про свій спосіб думання. Звичайно, можна багато міркувати про психологічні та моральні особливості «нормальнодумців», про їхні високі громадянські почуття, про мужність, особисту гідність — про все те, що робить з них «нормальнодумців», та ще таких, які наважуються цього не приховувати. Подавши психологічну аналізу такої людини, ми лише ще раз переконаємося, що це — дуже, дуже нормальна людина, не зіпсована потворними умовами життя і здатна чинити опір негативним моральним впливам. Коли один з друзів Генріха сказав під час суду:

«Друзі, ми й не знали, що серед нас жив герой!», він, сам того не розуміючи, продемонстрував не так героїзм «нормальнодумця», як потворність того суспільства, в якому треба бути героєм, щоб залишитися нормальною людиною.

Власне, думають «інако» не лише «нормальнодумці». «Інако», себто не зовсім так, як приписано офіційною ідеологією, в СРСР думають усі, включно з кагебістами та партійними функціонерами. Справа полягає в тому, наскільки це «інако» відрізняється від офіційної брехні і в якому напрямі це відрізнєння йде, в напрямі нормального та здорового людського думання чи в напрямі всіляких духових вивертів або слабкодухого й підлого пристосування. Можна твердити, що в СРСР всі — інакодумці, але далеко не всі є «нормальнодумцями».

Зфабрикувати справу Алтуняна доручили офіцерам КДБ Яковенкові та Бабусенкові, і вони виконали це завдання, як звичайно — за принципом «аби була людина, а справу знайдемо». Строк покарання «7 плюс 5» (це широко відоме в СРСР формулювання означає сім років ув'язнення і п'ять років заслання) було визначено заздалегідь, а двом катєбістам треба було лише знайти чи зфабрикувати сякі-такі матеріяли, які суд міг би зобразити як підставу для вироку. Усе так, як звичайно: процедуру засудження політичних «злочинців» встановлено давно і перетворено на рутину, на частину того тла радянського життя, в якому однаково невід'ємними і звичними частинами є колгоспи, державні пляни, плякати, демонстрації, «соціялістичні зобов'язання», масове пияцтво, партійні квитки, довжелезні черги, «передовики виробництва», загальна корупція, КДБ і концтабори. І, певна річ, над усім цим — «найпередовіше вчення».

Алтунян сам вийшов з цього тла. Батько — полковник, типовий комуніст. Звичайно, і він, як усі, був інакодумцем, з тих, які задовольняються таким приблизно формулюванням: «Так, я розумію і бачу всілякі недоліки радянського ладу, бачу, що багато речей слід було б змінити. Алеж не можна ганити все. Існує головне — ідея, майбутнє... А в них хіба краще?» Далі звичайно починаються розмови про переслідування негрів в Америці і про те, як звіроподібні євреї нищать смиренних арабів. Одним словом, полковник Алтунян належав до людей, в яких, за відомим виразом, «тирсою советизму напхано голову». Але він залишив синові й

багато доброго, корисного: співчутливе серце, сильну волю, вмілі руки. Генріх розпочав блискучу військово-академічну кар'єру. У шістдесят восьмому році він — майор і викладач у військовій академії, фахівець з тонких електронних схем, що застосовуються у бойових ракетах. Звичайно, член партії. Не будучи дволиким, він тоді ще вірив у правоту «найпередовішого вчення», але вважав, що покищо було конче потрібно виправити деякі недоліки. Владі треба було пояснити, що не все гаразд у «нашому» соціалізмі, що соціалізм потребує деяких людських рис. Якщо влада не розуміє добрих порад, то чи не надіслати листа до Об'єднаних Націй? Хай ця шановна організація пояснить членам Політбюро, що краще бути цивілізованими джентльменами, ніж нечестними держимордами.

Ось що писав про цей період життя Алтуняна генерал Петро Григоренко:

«Наприкінці 1967 року в Москві відбулося наше знайомство з майором радянської армії Генріхом Ованесовичом Алтуняном. Позналилися й відразу потоваришували. Ясність думки, твердість вдачі притягали до нього чесних людей. Його знали не лише в Харкові, Києві, Москві, а й у провінції. Генріх завжди стояв на боці переслідуваних і гнаних. Часто відвідуючи Москву, Алтунян став другом наших родин».

Після арешту Григоренка Алтунян був одним із засновників Ініціативної групи оборони прав людини (Левін, Веліканова, Джемілев, Лавут, Пономарьов, Ковальов, Ходорович). Група поширила протест проти арешту Григоренка. Назва цього доку-

менту була знаменною: «До громадян». Знаменною тому, що не до влади, а до громадян, до їхніх нормальних громадянських почуттів апелювали автори відозви, закликаючи до гуманності як конечної засади кожного здорового суспільства. Адже й сам Григоренко, якого незабаром запроторили до «психушки», закликав, як і члени Ініціативної групи, не до повалення влади, а лише до елементарної гуманності стосовно маленького гнаного народу — кримських татар. (Нині їх, здається, близько 300 тисяч, і майже стільки ж знищено за часів Сталіна).

Звичайно, Алтунян негайно втратив партійний квиток і опинився поза стінами академії.

Наступного року він «одержав» три роки таборів загального режиму за статтею 187 Кримінального кодексу УРСР. Майор Яковенко казав мені потім під час допиту, що такий вирок пояснюється надзвичайною гуманністю КДБ: слід було вже тоді «вліпити» (звичайний радянський вираз) Алтунянові «на всю катушку» (ще один звичайний вираз) — сім або десять років.

Але і в таборі Алтунян не став тим, кого можна назвати антирадянщиком. Він і далі був «за», а не «проти» — за наш реальний соціалізм, який треба лише підчистити і поладнати. З табору він повернувся з численними подяками від тамтешнього начальства за сумлінну працю і з посвідками про раціоналізаторські пропозиції на робочому місці. Маючи винахідливий розум та інженерні знання, він не міг не бути корисним навіть у таборі, — доки вважав це суспільство за таке, якому слід сумлінно служити.

Коли 1972 року Алтунян вийшов з табору, ані він, ані його друзі з Ініціативної групи не могли знайти праці за фахом. З величезними труднощами Алтунян влаштувався в майстерню для лагодження кіноапаратури, а один з його друзів — Недобора — досі працює чорноробом на будівництві.

Вісім з половиною років прожив Алтунян «на волі». Не був членом комітетів оборони прав, груп сприяння чи комісій розслідування. Не переховував зброї в пивниці. Не складав плянів заколоту. Жив, працював, як усі. Праця, дружина, син, донька, друзі, книги. Але все життя — під невсипущим наглядом охоронців порядку. У маленькій двокімнатній квартирі вирішували звичайні проблеми соціалізму: як дістати картоплю на зиму, де купити м'яса, чи вистачить грошей до чергового одержання платні. Вечорами приходили друзі, слухали разом магнетофонні записи модних «бардів» — Окуджави, Висоцького, читали дуже модний на той час і «ліберальний» журнал «Новый мир», дивилися телевізор. Чи може слухали записи пісень Олександра Галіча? Не знаю. На той час слухати Галіча ще не вважалося криміналом. Отже, не знаю. Не знаю також, чи читали вони якісь книжки, крім дозволених.

До речі, де в СРСР опубліковано для широкої публіки списки того, що не дозволено? Саме це питання я поставив майорові Яковенку, коли він не дуже чемно вдерся до моєї квартири і поліз шукати щось у платяній шафі. Він відповів «компліментом»: «Ви грамотна людина і самі розумієте, яку літературу ми шукаємо». Але ми, очевидно, не занадто

грамотні й розумні, бо не розуміємо. Ми просимо, щоб нам показали закон, в якому ясно написано, що дозволено, а що не дозволено, і тоді ми будемо цей закон ретельно дотримувати. А покищо ми, наївні громадяни, вважаємо, що радянська конституція є цілком поважним документом і, отже, ми маємо право на свій власний внутрішній духовний світ, навіть на такий, який не до вподоби сусідові.

Різні люди приходили до Алтуняна «на вогник»: інженери й поети, співаки й математики. Їх вабило природне бажання посидіти серед освічених і розумних людей, побалакати, трохи скинути з себе вимушену машкару зразкової радянської людини, активіста і відвідувача всіх політзанять. Сперечалися про поезію та про музику, про книжки й статті, про людей, про життя.

Господар квартири звичайно сидів у кутку на маленькому ослінчику і щось ремонтував: годинник для Володі або мій магнетофон. Іноді він приходив пізніше, бо в Бориса зіпсувався електричний вимикач або Льові треба було поставити новий замок на двері.

Одного разу мені принесли французький переклад книги Леоніда Плюща «У карнавалі історії». На обкладинці — кольоровий портрет автора, з яким я не був знайомий. Але Алтунян і деякі його друзі були знайомі з Плющем, і я про це знав, а тому негайно побіг до Генріха показувати йому книгу. Рима, його дружина, кудись зателефонувала: — Генріху! Мерщій додому! Дуже важливо!

Прибіг, задзвонили до друзів, прийшли всі. Роздивляються, мало не рвуть з рук книгу один в од-

ного. Мова незнайома, я єдиний, хто читає по-французькому. Я перекладаю, сидячи в центрі схвильованої тиші. Плющ згадує багатьох з нас, з наших знайомих. Не забув, спасибі.

А десь у стіні напевно заховано мікрофон, та й телефон пристосовано для підслуховування, навіть коли слухавка лежить на апараті.

Життя Алтуняна минало в постійному пошуку людей, які потребують допомоги. Дістати комусь ліки, подбати про лікаря, поділитися харчами. У цій діяльності він, мабуть, знаходив самозаспокоєння від думки, що він стоїть осторонь життя, не приносить користі.

А якось він врятував з «психушки» Віктора Боровського, хлопця, який розсилав до різних офіційних інстанцій протести проти несправедливості радянського ладу. Генріх пішов до лікарні, умовляв, навіть погрожував лікареві, закликав до лікарського й людського сумління, казав про відповідальність перед цілим людством.

Боровського, як не дивно, випустили. Мабуть, вважали, що не варто здійсмати галасу через хлопця. Розуміли, що Алтунян, якщо його розлютити, здатний широко розголосити справу, навіть і за кордон. Але запам'ятали. Це Генріхові не могло безкарно минутися. А Віктора відпустили на Захід, і потім я чув складені ним передачі, що їх передавало Радіо «Свобода».

Харків — велике місто, але за масштабами СРСР — це провінція, це — не Москва. І в цілому Харкові є лише одна квартира, на вулиці Космонавтів, де колишньому політв'язневі можуть дати пораду

— юридичну і просто людську. Ось один колишній в'язень, якому треба допомогти, бо йому намагаються «пришити» звинувачення в хуліганстві. Ось ще один, що відсидів сім років за звинуваченням в українському націоналізмі. Він ще під міліційним наглядом. Зайшов на годину, випив чаю, відпочив душею і бігцем додому: о дев'ятій прийде міліціонер — перевіряти, чи вдома. Двері дому відкриті для кожного, і до «справи» в архіві майора Яковенка лягають нові й нові доноси і дані підслуховування. І в багатьох людей, які так чи інакше замішані в різні судові справи, питають про Алтуняна, і деякі, злякавшись або намагаючись «викрутитися», кажуть дещо таке, що для кагебістів є матеріалом для звинувачення. А інші просто доносять.

Під час слідства й суду все це виявилось у формі вісьмох пунктів звинувачення. Пункти звинувачення — це декорум, потрібний для судового спектаклю. Коли йдеться про політичних «злочинців», причина арешту та пункти звинувачення можуть абсолютно не збігатися: людину заарештували, бо вона, на думку влади, має бути ізольована від решти громадян. Звинувачення ж може бути будь-яке — антирадянська пропаганда, шпигунство, хуліганство, хабарництво, дармоїдство, гомосексуалізм — словом, будь-що, і це визначають слідчі КДБ в перебігу фабрикивання справи. І якщо в них якось не виходить справа про, наприклад, хуліганство, вони можуть під час слідства раптом змінити звинувачення на щось інше, на щось таке, що для них зручніше «зліпити».

Що ж «зліпити» Алтунянові?

Протягом вісьмох років між «посадками» КДБ ні на мить не залишав його поза своєю увагою. Виклики на бесіди, відвідування просто на праці, стеження, всі види підслуховування, допити як свідка в різних справах, до яких він іноді не мав жодного стосунку, всілякі провокації, так звані «офіційні попередження» (це коли вас викликають до КДБ і читають вам документ, у якому сказано: ви стоїте на шляху злочину, який полягає в тому чи в тому; вас офіційно попереджено, що ви будете притягнені до відповідальності, якщо не зійдете з цього шляху; далі вас примушують розписатися, що ви офіційно попереджені) — весь арсенал кагебівської майстерності. Генріх тримався незалежно. Треба сказати, що сучасний кагебіст, на відміну від часів Сталіна та Берії, не кричить, не матюкається, не б'ється (як правило), хоча в усьому іншому він аніскільки не кращий від беріївського. З Генріхом вони розмовляли приблизно так:

— Генріху Ованесовичу, ви ж бачите, що ми вам злого не бажаємо. Ми вас просимо — вгамуйтеся, не робіть того, що ви робите. Адже ми поважаємо один одного...

Генріх різко втручався:

— Це брехня й лицемірство. І ви мене не поважаєте, і я вас не поважаю, ані вас особисто, ані вашу організацію, і ви це знаєте.

Або викликає його полковник КДБ (а полковник — це така «шишка», яка викликає на бесіду лише важливих «злочинців», і сам цей виклик вже

є попередженням викликаному, що він коротким в'язничним строком не відбудеться) і оголошує йому офіційне попередження. За таких обставин офіційне попередження — це страшний документ, за яким має бути суд і багато років ув'язнення в таборах найважчого режиму, де виживають і морально не гинуть лише найвитриваліші.

Генріх відповідає:

— За яким правом ви мене викликаєте? Покажіть мені в законі, де записано, що працівник КДБ має право викликати будь-кого на бесіду. Хіба вам не відомо, що ви маєте право викликати лише свідків для допиту в справі, в якій провадиться слідство? Що це за документ — «офіційне попередження»? За яким указом? Де й коли цей указ опубліковано? Таємний указ не має сили закону. Чи це вам відомо?

В такому самому стилі він розмовляв з прокурором, слідчим, оперуповноваженим. Це не було запалом людини з південним темпераментом. Алтунян сміливо стверджував своє право на законність і свою людську гідність. Він піддавав сумніву право слідчих та каральних органів на сваволю — право, що в СРСР, хоча й неофіційно, але загальновідомо вважається за непорушне і засадниче.

Якби це було в Москві, поведінку Алтуняна, мабуть, терпіли б. Це ще одна риса радянської дійсності — що дозволено москвичеві, то не дозволено киянинові, що можуть пробачити киянинові, того не пробачать харків'янинові, а по малих містечках та селах сваволя взагалі не має жодних меж. Але в особливо «привілейованому» становищі перебувають москвичі. У Москві є тисячі людей, які

проводять вільні розмови в колі друзів, читають недозволену літературу, і ніхто їх не чіпає, хіба що їх тримають під наглядом та роблять дрібні неприємності на праці. Але в Харкові за таку поведінку можуть дати «на всю катушку». Це їй зрозуміло: в Москві є іноземні кореспонденти, іноземні дипломати. Кожний арешт у Москві стає негайно і зо всіма подробицями відомий за кордоном, і взагалі Москва має бути парадною вітриною радянського ладу. А в провінції можна все робити вільніше, іноді, як «зліпити» тишком-нишком, то ніхто й не дізнається.

Алтуняна заарештували тому, що він, навмисно чи ненавмисно, сів зернята уявлень про вільну й гідну людину, про людину просто нормальну, не зіпсовану радянським вихованням і радянським побутом. Важко зрозуміти, як за радянського ладу з'являються такі люди, але вони з'являються, і кожний з них — загроза ладові. Адже ці мільйони росіян, українців, вірменів, башкирів, казахів, татар ніколи — уявіть, ніколи не бачили свободи, не відчували запаху свободи. Вони не мають уявлення про свободу, як не мають уявлення про якусь квітку, яка росте на невідомій плянеті в іншому сузір'ї. І раптом серед них з'являється людина, яка, невідомо яким чином, вільна, духово вільна, і поводить ся так, наче зросла в умовах свободи.

Серед людей, вихованих радянським ладом, жити страшно. Цих людей страшно уявити без КДБ, бо невідомо, як вони поведуться і що накоять. А попри це, вони все таки мусять колись почати самостійно ходити, ставати на ноги, як мала дитина,

що вчиться ходити. Але режим має на меті не дозволити їм цього навчатися. І коли з'являється людина, яка здатна цього навчити, її конче треба ізолювати. Ось чому Алтунян перебуває нині в таборі.

«Посадку» готували ретельно. Кілька слідчих, від капітана до полковника, почали фабрикувати справу ще давно. Насамперед зробити трус у квартирі Генріха. Знайшли небагато: другий том «Архіпелагу ГУЛагу». Це було першим пунктом звинувачення.

Потім в одного знайомого Генріха, водія таксівки, знайшли ще один том «ГУЛагу». Водій злякався і сказав, що одержав цей том у Генріха.

Далі якийсь далекий родич Алтуняна приїхав з Монголії, де він допомагав нащадкам Чингіз-хана будувати соціалізм, і завітав до Генріха з «візитом ввічливості». Посиділи, побалакали, а потім родич написав донос до КДБ, ніби Генріх казав, що Монголія, Чехо-Словаччина та інші «братні країни» просто окуповані радянським військом.

«Свідчення злочинної діяльності» накопичувалися. З'явився якийсь Зінченко (він ще й Зайченко) — людина зі складною, заплутаною біографією, який був побіжно знайомий з Алтуняном. Він засвідчив, що Алтунян казав якісь речі, яких казати не дозволено. І хоча інший свідок заявив на суді, що Алтунян такого не казав (бо ця розмова відбулася нібито в квартирі цього свідка, а він довів, що в цей час його взагалі в місті не було), все одно суд порахував це за доказ «злочинної діяльності».

Був і ще один дуже цікавий «доказ». Той самий Віктор Боровський, що його Генріх вирвав з «психушки», надіслав своїй матері листа. Листа було написано на звороті фотокопії з якоїсь французької газети. А в газеті писали щось про Радіо «Свобода» і подали знімок Боровського в студії цієї радіостанції перед мікрофоном. Якимсь чином (мабуть, за допомогою якогось туриста) Боровський передав цього листа матері. У листі не було ані плянів висадити Кремль, ані навіть натяку на те, що в СРСР трохи гірше, ніж у раю. Звичайний собі лист від сина до матері. Але оскільки лист було написано на звороті фотокопії, де зображено Радіо «Свобода», лист став звинуваченням. І хоча жодним чином не можна було довести, що саме Алтунян передав цього листа матері Боровського, суд і це визнав за доказ. Так кадебісти довели, що вони не забули, хто витяг Боровського з «психушки».

В СРСР все відбувається за інструкцією. Наприклад, є негласна інструкція, що на кожних зборах політичного змісту має бути не менше, ніж п'ять чоловік, які виступали в «дебатах». Якщо секретар парторганізації подасть до райкому протокол зборів, де виступало менше, ніж п'ять осіб, він одержить догану, протокол йому повернуть і накажуть відбути збори вдруге. Звичайно, вдруге він зборів не збиратиме, лише переписе протокол, вписавши туди ще одного чи двох промовців, які нібито виступали. Так само і на суді: для кожного строку покарання, для кожної статті Кримінального кодексу має бути певна кількість певних звинувачень. Якщо їх є більше, ніж досить, суд може

«милостиво» відкинути якесь явно абсурдне звинувачення: все одно воно зайве. У справі Алтуняна звинувачень було обмаль. І хоча всі вони були явно абсурдні, суд не відкинув жодного, бо інакше не можна було засудити на «сім плюс п'ять».

Суд був, звичайно, «відкритий», бож в СРСР за законом всі суди мають бути відкриті. Але, як звичайно, до залі суду потрапити було майже неможливо. У будинку Харківського обласного суду, де відбувався процес Алтуняна, є дві великі залі. Але суд над Алтуняном відбувався в маленькій і вузькій, наче коридор, кімнатці на верхньому поверсі під дахом. Пікатий капітан міліції очолював охорону, яка займала майже всі стільці в залі і сходи перед дверима до залі. З кількості охоронців можна було зробити висновок, що будинок суду збирається штурмувати вороже військо. Не лише в залі, а й на всіх поверхах сновигали та стирчали по всіх кутах таємничі особи в цивільному. Лише найближчі родичі та один чи двоє друзів змогли потрапити до залі. До мене підійшов якийсь добродій з пов'язкою на рукаві і сказав, що я не можу бути присутній на суді, бо я є свідком. «Я не одержував повістки як свідок», — сказав я. «Нічого, одержите», — відповів він. Повістки я не одержав, і навіть протоколи моїх допитів не фігурували в справі.

Я не даватиму опису суду, бо про це вже писали. Генріх тримався відповідно до своєї вдачі, і ми всі пишалися з нього. Під час виступів свідків ми дізналися, що він відразу після арешту оголосив голодний страйк і не їв 24 дні, аж доки його почали годувати силою. Очевидно, у в'язниці голодний

страйк — це остання і єдина зброя, і Алтунян просто не міг її не застосувати. Як вільна людина, яка з глибини смердючої ями, де її тримають силою, вітає свободу і право на життя та людську гідність, він протестував у тюрмі єдиним способом, який в нього залишився.

Люди живуть у хворому суспільстві безмежної імперії, відрізані від джерел інформації та ідей, від перехресть, де ідеї можуть виникати і стикатися. Вони думають «інако», бо не вірять офіційній дезінформації. Але сьогоднішній пересічний «інакодумець» ще дуже далекий від розуміння найголовнішого: свого природного права говорити, а не лише думати, говорити все — і що «положено» за інструкцією, і що «не положено». Чи це важливо, щоб Україна стала самостійною державою, щоб татари повернулися до Криму, щоб євреї мали можливість виїхати до Ізраїлю, якщо вони цього бажають? Очевидно, важливо. Але ще важливіше, на мою думку, щоб громадяни на території цієї держави усвідомили своє **невід'ємне** право по-українськи, по-татарськи або по-єврейськи сказати про це вголос. Для цього вони мали б стати схожі на Алтуняна.

Коли Алтунянові надали останнє слово, він говорив дві години. Він не виправдовувався, не просив нічого, ні на що не скаржився. Він звинувачував КДБ. Я не маю стенограми суду і тому не можу дослівно навести його слова. Але ось деякі вислови з його промови, що я їх намагаюся навести якомога ближче до слів Алтуняна:

...цей процес є початком повороту до практики «посадок» не за вчинені дії, а лише на підставі доносів...

справи фабрикують цілковито некваліфіковані «слідчі з особливо важливих справ»...

...за якими критеріями КДБ визначає, яка справа є «особливо важливою»?..

...я не прохаю поблажливості або пом'якшення вироку...

я заявляю, громадяни судді, що коли ви ухвалите вирок на підставі матеріалів слідства та промови прокурора, це буде сигналом до початку нового 1937 року...

Суддя та два напівсонні засідателі радилися аж цілу добу, доки ухвалили вирок. Мабуть, КДБ вирішував, чи не додати ще кілька років до заздалегідь ухваленого формулювання «сім плюс п'ять».

Нині Алтунян, наскільки відомо, перебуває в таборі суворого режиму число 36 у Пермській області. Дозволено надсилати два листи на місяць додому, але й цього права можуть позбавити. Від січня до вересня 1981 року його тримали в «приміщенні тюремного типу». Він оголосив голодний страйк. Наглядачі за наказом пишуть рапорти про порушення режиму, нібито вчинені Алтуняном. Виглядає, що готують нові звинувачення для продовження терміну ув'язнення.

Перед від'їздом з Харкова я встиг прочитати кілька листів Генріха з харківської в'язниці та з табору. Запам'яталася фраза в листі з в'язниці: «„Кобзар” і Пушкін під подушкою, літературний журнал, книги з в'язничної бібліотеки, деякі українською мовою, до якої я завжди мав особливу прихильність...».

ПРИМІТКИ

- 1) Так у копії АС: правильно: Харківське вище військово-авіаційне інженерне училище (ХВВАІУ).
- 2) Напевно, помилка, слід читати «м. Узин» (Київ. обл.).
- 3) Любов Федорівна Гриценко, психіатр ПЛ №15 у м. Харкові, в травні 1977 року була лікувальним лікарем Віктора Боровського (див. далі).
- 4) Софія Карасик — дружина Владислава Недобори.
- 5) Інститут судової експертизи.
- 6) Точніша назва розділу: «Чи можливо сьогодні реабілітувати Сталіна?» — розділ з кн. Михайла Корякова «Живая история 1917-1975», «Эхо-пресс», 1977, стор. 429-438.
- 7) «Живої історії» в Алтуняна під час обшуку не виявили. 1-ї книги «Архіпелагу» (1-2 част.) — теж ні.
- 8) Євген Степанович Шафранюк.
- 9) «Краткая запись двух бесед». Прим. вид.
- 10) Див. стор. 52.
- 11) Н. С. (?) Бабусенко, нач. слідчого відділу харківського УКДБ.
- 12) Майор В. А. Сидельник, ст. слідчий.
- 13) Можливо, слідчий В. Г. Дротенко.
- 14) У березні батько помер — див. стор. 23, 43.
- 15) Ж. Медведев: «Культ личности и биологическая наука». (Прим. вид.).
- 16) Алтунян має на увазі «частини» (пор. стор. 19).
- 17) Це прізвище вживається в запису по-різному: Козерук, Козарук і Козорук.
- 18) Володимир Г. Дзюба, за Сталіна був засуджений до смертної кари, відбув багато років у тюрмах і таборах, у 1964 р. повністю реабілітований.
- 19) Колишній викладач Чарджоуського інституту, від 1958 — слюсар у Кустанайській обл., в 1962 заарештований за ст. 56 КК КазРСР (аналог ст. 62 КК УРСР), відсидів 7 + 3 (перебував разом з В. Морозом), у 1977 р. поселився в Харкові. Емігрував у 1979 р.
- 20) Напевно, самвидавня робота В. Альбрехта «Как вести себя на допросе».
- 21) «Отречение». Вид.
- 22) Див. стор. 77.
- 23) Саму Раїсу Руденко заарештували 15. 4. 1981, засудили (невідомо коли) за ст. 62 КК УРСР до 5 р. ВТК сув. реж. 5 р. засл., 11. 9. прибула до Мордов. табору ЖХ-385/3-4.

- 24) Державна наукова бібліотека ім. Короленка.
- 25) Книги Руденка вилучено з відкритого фонду в 1978.
- 26) Жорес.
- 27) Точніше, в КПК (Комісія парт. контролю) при ЦК КПРС (у 1969 р.).
- 28) Петро і Зінаїда Григоренки виїхали з СРСР 30. 11. 1977 року.
- 29) 16 жовтня.
- 30) Напису не називали. Напис такий: «Президенте Брежнев, де наше право на еміграцію?» (Прим. укладача).
- 31) Засуджений 19. 1. 1971 р. за ст. 62 КК УРСР до 6 років ВТК суворого режиму + 4 років заслання.
- 32) Помилка Петренка.
- 33) Дружина Алтуняна — Римма.
- 34) Варіанти: Козарук (див. стор. 11) і Козерук (стор. 14 і далі).
- 35) Олена.
- 36) Іван Боровський.
- 37) Народився 27. 11. 1956 р.
- 38) Віктор Боровський приїхав до Відня 16. 10. 1977 р.
- 39) 12. 5. - 3. 6. 1977 р.
- 40) За доступними джерелами, Левіна не було визнано неосудним, його заарештували 2. 12. 1969 р., а засудили 24. 4. 1970 р. за ст. 187-1 КК УРСР до 3 р. ВТК загального режиму.
- 41) В оригіналі — «два роки» — помилка; Дзюба був звільнений 19. 8. 1978 р., заарештований 20. 8. 1973 року.
- 42) Див. стор. 11).
- 43) Володимир Г. Дзюба, за Сталіна засуджений до смертної кари, відбув багато років у тюрмах і таборах, у 1964 р. повністю реабілітований (з неопублікованого джерела).
- 44) 1933 р. — ровесник Алтуняна.
- 45) Помилка прокурора.
- 46) Див. стор. 99, зн. 6.
- 47) У тв. Леніна цитати не перевірено, вислів «Клеветите, клеветите, — что-нибудь да останется» наводить Френсіс Бекон, його часто приписують Вольтеру й Бомарше (див. Н. С. Ашукін і М. Г. Ашукіна, «Крылатые слова», вид. 3, М., 1966, К-47).
- 48) Помилка прокурора або пропуск в оригіналі; правильно: голова Президії Великого нар. хуралу: Юмжагійн.
- 49) Помилка прокурора або в оригіналі; правильно: «25».
- 50) Так в одержаній копії, можливо помилка укладача самвидаву: виступаючи в суді в Україні, захисник мусів би говорити про різницю між ст. ст. 187¹) і 62.

51) Огляд речових доказів та оголошення документів — частина судового слідства і тому мають передувати дебатам сторін (див. ст. ст. 313, 314 КПК УРСР, відповідно ст. ст. 291, 292 КПК РРФСР).

52) В оригіналі пропуск; слід читати: «235» (КПК).

53) Так в оригіналі (пор. стор. 68); згідно зі ст. 235 «прокурор протягом трьох днів після одержання скарги зобов'язаний розглянути її і повідомити про результати авторів скарги».

54) Йдеться про Харківське УКДБ.

55) В оригіналі пропуск; можливо, слід читати ст. «80-1» або ст. «187» (відповідно «Недонесение о гос. преступлении», «Недонесение о преступлении»).

56) Мабуть, Алтунян помилився: недонесення про антирад. агітацію і пропаганду (ст. 62) не передбачене ст. ст. «80-1» або «187».

57) Сокульський Іван Григорович, 1940 р. н., заарештований 11. 4. 1980 р. за ст. 62 КК УРСР і засуджений до 10 років особливого режиму + 5 років заслання.

58) Василь Омелянович Гриценко, в 1969-70 рр. ст. слідчий прокуратури Харківської області.

59) Напевно, В. І. Попов, ст. помічник прокурора Харківської області.

60) В оригіналі пропуск; напевно, слід читати «127» («Залучення понять»).

61) Помилка Алтуняна або в оригіналі: трьох днів (ст. 235 КПК УРСР).

62) З пісні Ю. Михайлова (псевд. Юлія Кіма) «Про крысу».

63) Реж. Олексій Салтиков, 1965 р.

64) У розпорядженні суду був магнітофонний запис бесіди з Алтуняном у Харківському УКДБ того дня, коли йому зробили попередження за Указом.

65) Помилка в оригіналі. За постановою ЦВК і РНК СРСР від 7. 4. 1935 р. «Про заходи боротьби із злочинністю неповнолітніх» до відповідальності за «здійснення крадіжки, застосування насильства, тілесних ушкоджень, каліцтв, убивство або спроби вбивства» притягали неповнолітніх починаючи від 12-ти років («Правда», 8. 4. 1935). За Указом ПВС СРСР від 31. 5. 1941 «Про кримінальну відповідальність неповнолітніх» за всі ін. злочини (в т. ч. за ст. 58) неповнолітніх притягали — починаючи від 14-ти років («Ведомости ВС СССР», 1941, №25).

66) Можливо, помилка в оригіналі і йдеться про телеграму Леніна Пензенському губвиконкомові від серпня 1918 р.: «...сумнівних замкнути до концентраційного табору поза містом...» (Ленін, ПСС, т. 50: 143-144, Солженіцин цитує в «Архіпелаг ГУЛаг», ч. 3, гл. 1 — напевно, джерело інформації для Алтуняна).

67) В оригіналі «вірно» — помилка. (див. «XXVI съезд КПСС... Стен. отчет», М., 1981, т. 1-94).

68) Юліян.

69) Еммануїл.

70) «Синяя тетрадь».

71) Алтунян має на увазі бесіди в 1969 році — «Краткая запись заседания КПК при ЦК КПСС и двух предшествующих бесед» (АС № 321).

72) Див. стор. 99, зноска 6.

73) Можливо, йдеться про твір В. Ельбрехта.

74) Див. стор. 18.

75) Цитата не перевірена.

76) «30 березня суд пішов на нараду, але вироку не винесли. Несподівано справу було відкладено. З ким радилися судді, невідомо; наступного дня вимогу прокурора виконали: Генріх Алтунян дістав максимальний термін за відповідною статтею — 7 років табору суворого режиму і 5 років заслання» (АС № 4342:4).

Ісак Гейбер (псевдонім) — шкільний учитель з Харкова, був активістом єврейського руху за виїзд до Ізраїлю. Виїхав 1982 року. Нині живе в Єрусалимі.

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Алтунян Генріх Ованесович, 1933 р. нар. (дружина — Рима, син — Олександр, дочка — Олена), біогр. дані; запис його процесу 26-31.3.81 в Харків. облсуді (вирок: 7 р. ВТК сув. реж. + 5 р. засл.) 1-102.
[Алтунян Ірина], мати Генріха 80.
[Алтунян Олена], дочка Генріха 80.
Алтунян Ован, батько Генріха, друг Г. Туровця 54, 80.
Алтунян Рима, дружина Генріха 31, 87.
Ахтямова Мар'яна Федорівна, 26-31.3.81 прокурор у Харків. облсуді на процесі Г. Алтуняна 7-80.
Бабенко — нар. засідатель Харків. облсуду на процесі Г. Алтуняна 7.
Бабусенко [Н. С., вар.: Н. Е.], нач. слід. відділу Харків. УКДБ 78, 79, 83.
Берія [Л.П.] 12, 69, 90.
Боровська — мати Віктора Боровського 10, 12, 13, 22, 23, 43, 44, 45, 58, 62, 71.
[Боровська —], сестра матері В. Боровського 44.
Боровський Віктор [Іванович, нар. 27.11.56] 12, 13, 22, 23, 43, 44, 46, 48, 58, 59, 62, 73, 88, 94.
Боровський [Іван], батько Віктора, живе в Житомирській обл. 44, 58.
[«Боровський» —], батько матері Віктора Боровського, в березні 1981 помер 13, 43, 44, 45, 51, 59, 62.
Вавілов [Микола Іванович], генетик 14.
Веліканова [Тетяна Михайлівна], член Ініціативної групи захисту прав людини 84.

Волченко — прокурор прокуратури Харків. обл.
принаймні від травня 80 р. 68.

Висоцький [Володимир], про його вірші «И сверху
лед...» і пісні 21, 52, 77, 86.

Галіч [Олександр], про його пісні 86.

Григоренко Зінаїда Михайлівна, А. Зінченко про
неї 24, 77.

Григоренко [Петро Григорович], про нього на про-
цесі Г. Алтуняна 26-31.3.81 10, 15, 20, 21, 23, 84.

Гриценко [Василь Омелянович], (у 1969-70 ст. слід-
чий прокуратури Харків. обл.) 67.

Гриценко [Любов Федорівна], психіатр ПЛ № 15 у
м. Харкові, в травні 77 лікув. лікар В. Боровсь-
кого, її пояснюв. записка про бесіду з Алтуняном
у травні 77, її покази на попередньому слідстві в
його справі в 81 р. 8, 10, 12, 45, 46, 48, 59, 63, 64,
67, 72, 73.

Гусак Густав 58.

Джемілев [Мустафа], член Ініціативної групи за-
хисту прав людини 84.

Дзюба [Володимир Г.], батько Юрія, колишній по-
літ'язень сталінських тюрем і таборів 16, 52.

Дзюба Юрій [Володимирович], 1950 р. нар., колиш-
ній п/в'язень, робітник взяттєвої фабрики, на про-
цесі Г. Алтуняна 28.3.81 р. свідок 7, 11, 16, 24, 49,
50, 51, 52, 53, 59, 62, 71.

Дротенко [В.Г.], слідчий Харківського УКДБ (при-
наймні від 1975 р.) 12, 67, 79.

Єнь (чол.), нарколог, м. Харків, у травні 1977 р. під-
писав скерування на госпіталізацію В. Боровсь-
кого 12, 48.

Зайченко 93.

Здоровий [Анатолій Кузьмич], колишній п/в. 7, 78.
Зінов'єв [Григорій Овсійович], більшовик 76.
Зінченко [Анатолій Михайлович], п/в., 26.3.81 р. свідок на процесі Г. Алтуняна 10, 13, 21, 22, 23, 24, 25, 50, 51, 53, 57, 58, 61, 62, 66, 70, 71. 93.
Казакевич Е[ммануїл], його книга «Синій зашит» 76.
Казарук — див. Козорук.
Калиниченко — майстер «Кінотехпрому», 26.3.81 р. свідок на процесі Г. Алтуняна 25, 29, 30.
Карасик С[офія] З., дружина В. Недобори, 26-28.3.81 року в залі суду на процесі Г. Алтуняна 8, 12, 49, 53.
[Кім Юлій] — див. Михайлов Ю.
Кіров [Сергій Миронович] 76.
Клименко — колега Г. Алтуняна в «Кінотехпромі», 26.3.81 р. свідок на його процесі 25, 30.
Ковальов [Сергій], член Ініціативної групи захисту прав людини 84.
Козерук — див. Козорук.
Козорук [нар. Казарук, Козерук] — друг Г. Туровця, колишній зек, член КПРС, дир. м'ясокомбінату, 27.3.81 р. свідок на процесі Г. Алтуняна 11, 14, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 57.
Корабльов Володимир Павлович, захисник Г. Алтуняна 26-31.3.81 р. в Харківському облсуді 7, 8, 25, 28, 29, 32, 37, 39, 42, 44, 45, 46, 60.
Коряков [Михайло], про його книгу «Живая история 1917-1975» на процесі Г. Алтуняна 26-31.3.81 р. 11, 34, 55, 75.
Косулін — робітник, член КПРС, чоловік двоюрідної сестри дружини Г. Алтуняна, 27.3.81 р. сві-

док на процесі Г. Алтуняна 9, 13, 31, 32, 33, 58, 63, 67, 70.

Косуліна — двоюрідна сестра дружини Г. Алтуняна 9, 13.

Кулмагамбетов Махмет, казах, колишній п/в., арештований у 1961 р., засуджений на 7+3, в 1977 р. оселився в Харкові, в 1979 р. покинув СРСР, залишив книги Г. Алтунянові 17.

Лавут [Олександр], член Ініціативної групи захисту прав людини 84.

Ладензон Б[орис] Я., друг Г. Алтуняна 8, 49.

Левін Аркадій, про його смерть в Ізраїлю 15, 47, 84.

Ленін В.І. 56, 76.

Лепешинська [Ольга Борисівна], біолог 19.

Лисенко [Трохим Денисович], агроном 14, 19, 77.

Марков Георгій, голова СП СРСР 57.

Мартов Л., меншовик 76.

Медведев Ж[орес], про його книгу «Культ личности и биологическая наука» на процесі Г. Алтуняна 26-31.3.81 р. 19, 77.

[Михайлов Ю., псевд. Юлія Кіма], 30.3.81 р. Г. Алтунян цитує його пісню «Про крысу» 70.

Мороз В[алентин]

Мурзин — співроб. (напевно, слідчий) Харків. УК ДБ 12.

Недобра Владислав, 1933 р. нар. дружина — С.З. Карасик, друг Г. Алтуняна, 28.3.81 р. свідок на його процесі 7, 10, 22, 52, 53, 54, 58, 62, 66, 70, 86.

Некіпелов [Віктор], про його вірші «Квартира» і «Отречение» на процесі Г. Алтуняна 17, 18, 21, 77.

Окуджава [Булат], про його пісні 86.

Пеньковський [Олег Володимирович] 69.

- Петренко Іван Петрович, дир. «Кінотехпрому», 26.3.81 р. свідок на процесі Г. Алтуняна 11, 25, 26, 27, 28.
- Плющ Леонід, його книга «У карнавалі історії» 87, 88.
- Подольський С.К. [інж.], друг Г. Алтуняна, в травні 1977 р. відвідав В. Боровського в ПЛ № 15, м. Харків 8, 46, 48, 49, 63, 72.
- Пономарьов [Володимир], колишній п/в. 7, 84.
- Попов [В.І.], ст. помічник прокурора Харків. обл. 68.
- Руденко Микола Данилович, про його вірші «З недавного минулого» на процесі Г. Алтуняна 11, 16, 18, 59, 62, 71, 72, 77.
- Руденко [Раїса], дружина М.Д. Руденка, Г. Алтуняна знайомий з нею 18.
- Сахаров [А.Д.], про нього на процесі Г. Алтуняна 10, 19, 21, 30, 56, 60, 70, 78.
- Семенов Ю[ліян], письменник 76.
- Сидельник [В.А.], ст. слідчий в особливо важливих справах Харків. УКДБ (майор) 12, 47, 48, 68, 72.
- Сокульський Іван Григорович, 1940 р. нар., поет, заарештований 11.4.80 р., засуджений до 10 р. ВТК особл. реж. + 5 р. заслання 65, 67, 68.
- Солженіцин [О.І.], про його книгу «Архипелаг ГУ-Лаг» на процесі Г. Алтуняна 11, 19, 20, 38, 55, 57, 74.
- Соломко — друг Г. Туровця, 26.3.81 р. свідок на процесі Г. Алтуняна 11, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 57.
- Сталін [Й.В.] 20, 75, 76, 90.
- Титов — майстер «Кінотехпрому», 26.3.81 р. свідок на процесі Г. Алтуняна 11.

Тулчинський А.А., друг Г. Алтуняна 8, 25, 28, 49.
Тунієв — колишній парторг «Кінотехпрому», 26. 3.
81 р. свідок на процесі Г. Алтуняна 11, 25, 28, 73.
Туровець Г., друг батька Г. Алтуняна, 27.3.81 р. свідок на процесі Г. Алтуняна, його друзі — Соломко, Козорук 11, 14, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 57, 63, 73.
Ходорович [Тетяна], член Ініціативної групи захисту прав людини 84.
Цеденбал Ю[мжагійн], голова През. Великого нар. хуралу 58.
Чернухін — 1-й заст. голови Харків. облсуду, голова колегії в крим. справах, 26-31.3.81 г. суддя на процесі Г. Алтуняна; суддя на процесах В. Недобори, В. Пономарьова (1970), Ю. Дзюби (1974), А. Здорового 7-65.
Чингіз-хан 93.
Чубар Влас Якович, старий більшовик 76.
Шафранюк [Євген Степанович], кап. Харків. УКДБ, в лютому 1978 р. «бесіда» з Г. Алтуняном 11, 27, 60.
Яковенко — слідчий Харків. УКДБ (принаймні від травня 1977 р.), в 1980-81 рр. вів слідство в справі Г. Алтуняна 12, 45, 69, 79, 83, 85, 89.

ЗМІСТ

26 березня (1-й день), четвер

Визначення особи Г. АЛТУНЯНА . . .	7
Клопотання Г. АЛТУНЯНА і захисника В. КОРАБЛЬОВА	8
Обвинувальний висновок	9
Допит АЛТУНЯНА	11
Допит свідків	21
А. ЗІНЧЕНКО, п/в	21
І. ПЕТРЕНКО, дир. «Кінотехпрому» . . .	26
ТІТОВ, майстер «Кінотехпрому» . . .	28
ТУНІЄВ, парторг «Кінотехпрому» . . .	28
КАЛИНИЧЕНКО, майстер «Кінотехпрому» .	29
КЛИМЕНКО, колега Г. АЛТУНЯНА .	30

27 березня (2-й день)

КОСУЛІН, чоловік двоюрідної сестри АЛТУНЯНОВОЇ дружини	31
СОЛОМКО, друг Г. ТУРОВЦЯ	33
КОЗОРУК, колишній в'язень, директор м'ясокомбінату	35
Г. ТУРОВЕЦЬ, друг батька Г. АЛТУНЯНА	37

28 березня (3-й день)

БОРОВСЬКА, мати В. БОРОВСЬКОГО . .	44
Л. ГРИЦЕНКО, оголошення пояснювальної записки психіятра ПЛ № 15 у м. Харкові	46
Ю. ДЗЮБА, колишній політв'язень . . .	49
В. НЕДОБОРА, колишній політв'язень, друг Г. АЛТУНЯНА	53
Дебати сторін	
Промова прокурора М.Ф. АХТЯМОВОЇ . .	54
Промова адвоката В.П. КОРАБЛЬОВА . .	60
Розгляд документів	64

30 березня (4-й день)

Г. АЛТУНЯН, останнє слово	66
-------------------------------------	----

31 березня (5-й день)

Вирок	80
Ісак ГЕЙБЕР, Генріх Алтунян — в житті, в суді і в серці	81
Примітки	99
Показник імен	103

28 березня (3-й день)

БОРОВСЬКА, мати В. БОРОВСЬКОГО . .	44
Л. ГРИЦЕНКО, оголошення пояснювальної записки психіятра ПЛ № 15 у м. Харкові	46
Ю. ДЗЮБА, колишній політв'язень . . .	49
В. НЕДОБОРА, колишній політв'язень, друг Г. АЛТУНЯНА	53
Дебати сторін	
Промова прокурора М.Ф. АХТЯМОВОЇ . .	54
Промова адвоката В.П. КОРАБЛЬОВА . .	60
Розгляд документів	64

30 березня (4-й день)

Г. АЛТУНЯН, останнє слово	66
-------------------------------------	----

31 березня (5-й день)

Вирок	80
Ісак ҐЕЙБЕР, Генріх Алтунян — в житті, в суді і в серці	81
Примітки	99
Показник імен	103

